MR. S. I. KYLYMNYK
Library
NO. SEC.
—173.
3 1761 07017763 9

ЗАГАЛЬНА БІБЛЇОТЕКА

ПАНАС МИРНИЙ
(ОПАНАС РУДЧЕНКО)

ЛИХІ ЛЮДЕ

(ОДИН ЛИСТОЧОК З ЖИТТЯ)

ПОВІСТЬ

CERMAN

PG
3948
M84L9
c. 1
ROBARTS

КИЇВ—ЛЯЙПЦІҐ
АЇНСЬКА НАКЛАДНЯ
головні склади:
LIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

Досі появилися оці книжки:

1—6а. **Лепкий Б.,** Начерк історії української літератури (до нападів Татар), І., нове ілюстроване видання.
7. **Левицький-Нечуй Ів.,** Запорожці.
8. **Ляфонтен Ж.,** Байки (з 4 образками).
9—11. **Карпенко-Карий,** Суєта, нове видання.
12—14б. **Крушельницький Антін,** Іван Франко, поезія (Літературні характеристики укр. письменників, І).
15—16. **Руданський С.,** Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. **М. Вовчок,** Девять братів і десята сестричка Галя.
18—20. **Ахеліс Тома, др.,** Начерк соціольоґії.
21. **Мамін-Сибіряк Д. Н.,** Чутлива совість.
22—23. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть І.
24—25. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть II.
26—27. **Кміт Юрій,** В затінку й на сонці оповідання.
28—29а. **Збірник** народніх пісень і дум.
30—33а. **Чайківський Й.,** Всесв. історія І, стар. віки, з ілюстр.
34. **Кіплінґ Р.,** От собі казочки (з двома ілюстр.).
35—36. **Кіплінґ Р.,** От собі сторійки (з трома ілюстр.).
37. **Бернзон Б.,** Новоженці, комедія в двох діях.
38—39. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть III.
40. **Езоп,** Байки.
41—43б. **Барвінський В.,** Скошений цвіт, повість.
44—47. **Раковський, Ів. др.,** Психольоґія, І.
48. **Андреєв Л.,** Три оповідання.
49—50. **Карпенко-Карий,** Хазяїн, комедія.
51. **М. Вовчок,** Сестра, Козачка, Чумак (оповідання).
52. **Бернзон Б.,** Понад сили (драма).
53—56. **Чайківський Й.,** Всесвітна історія II. (серед. віки).
57—59. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть IV. (кінець).
60. **Марко Вовчок,** Від себе не втечеш (оповідання).
61—62. **Ібзен Г.,** Будівничий Сольнес, драма.
63—64. **Гоголь М.,** Тарас Бульба, повість, з ілюстр.
65. **Руданський С.,** Цар-соловей, поема-казка.
66. **Моліер Ж. Б.,** Лікар-шуткар, жарт у 1 дії.
67. **Котляревський Ів.,** Наталка Полтавка, укр. опера.
68—72. **Чайківський Й.,** Всесвітна історія III (нововічна).
73—74. **Николишин Д.,** Розладдє (драма).
75. **М. Вовчок,** Кармелюк, Невільничка (оповідання).
76—77. **Ґеновефа,** опов. (з образк.).
78. **Куліш П.,** Орися, Дівоче серце, Січові гості.
79. **Кобилянська Ольга,** Некультурна (новеля).
80. **Кобилянська Ольга,** Valse mélancolique.
81—84. **Франс Ан.,** На білих скалах, повість.
85—86. **Толстой Л.,** Живий труп, драма.
87—91. **Барвінський О.,** Спомини з мого життя, І.

ПАНАС МИРНИЙ
(ОПАНАС РУДЧЕНКО)

MR. S. I. KYLYMNYK
Library
NO. ..... SEC. .....

ЛИХІ ЛЮДЕ

(ОДИН ЛИСТОЧОК З ЖИТТЯ)

ПОВІСТЬ

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІҐ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. з. о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainśka Knyharńa
i Nakladńa
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

LIBRARY
JAN 12 2009
UNIVERSITY OF TORONTO

Presented to the

LIBRARY *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

from

the Library of

STEPAN I. KYLYMNYK

Друковано в друкарні К. Г. РЕДЕРА, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІҐУ.

MR. S. I. KYLYMNYK
Library
NO. SEC.

„Лихі люде“ — цей гарний психольоґічний малюночок, „листочок з життя“ української молоді, як сказано в заголовку, з початків 70. років XIX. ст., належить до перших творів великого українського повістяра († 1920). Призначена для женевської „Громади“ (це зазначувалося в оповістці, поміщеній на четвертій сторінці обгортки книжки), повість „Лихі люде“ появилася в Женеві 1877. р., іще перед виходом у світ першої книжки цього журнала (перша книжка вийшла 1878. р.), але ж пізніще її влучили в серію „Громади“, й вона вважалася відбиткою з третьої книжки, яка, між инчим, ніколи й не побачила світа. Із женевського видання передрукувала її в 1900. р. Українська Видавнича Спілка, приспособивши її де в чому для читачів із колишньої австрійської України. На самій Україні „Лихі люде“ не були ніколи друковані, бо їх, звичайно, ніколи не була б пропустила московська царська цензура.

Наше видання з ряду третє. Маючи зразу під рукою тільки львівське видання, ми, розглянувши його як-слід, дійшли до погляду,

що тепер уже ним користуватися не можна[1]), і взяли в основу для нашої редакції женевський примірник, доставлений нам ласкаво д. Володимиром Дорошенком — за це йому щира дяка — та тільки водностайнили форми (викинуто форми: очім, людім, штаніх, в'язіх, плечіх... форми: світе, носе, знаходе... замінено літературними: світить, носить і т. д., та тільки полишено їх у поезії, і в устах селянина, мнякі шипучі в формах: вчять, сторожять... замінено твердими; нарічеву форму 2. ос. одн. „подіси" од „подіти" замінено літературною: подінеш, і, врешті, в формах 2. ступ. прикмет. жіночого роду на „е", що склалися під упливом московської мови, н. пр., пляма стає

---

[1]) Не можна вже з тої причини, що львівська редакція не тільки виправляє поодинокі явища в мові Мирного, тепер уже літературні (гарячий на — горячий, багатий на — богатий, глибокий на: глубокий, гострий на — острий, 3. вдм. одн. чолов. імен. -ові, -еві на -ови, -еви, н. пр., світови, учителеви, Петрусеви, й т. д.), але ж іще змінює такі фонеми, як: **и**скра **и**ржа, **и**ндик на: іскра, іржа, індик, роз**ст**и**л**ати, перес**ти**л**а**ти на: розстеляти, перестеляти, різний на — ріжний, далі скрізь заім. котрий переміняє на: який, щось за на: якийсь, дає стару (й галицьку) форму 2. ступн. прикм. і присл. (грізнійше, густійше), змінює такі форми, як по свойому сліду на: по своїм сліді, лівобережні форми loc. sing. очіх перетворює на: очех, gen. sing. заім. форму тії, сії на тієї, сієї, не кажучи вже про такі заміни, як: топцювати на: тупцювати, збірався на: збирався, коць на: коц, горобець на: воробець, школярами на: школярями й т. д.

більше, ширше, покладено скрізь „*а*“), звернено більшу увагу на фонетичні явища й, нарешті, всі явно московські слова, що попали в повість, замінено відповідними українськими[1]) та розвязано деякі скорочені прикметникові речення.

[1]) Усіх цих слів усього до п'ядесять; ось вони: нужно — треба, ярус — поверх, блідний — блідий, стул — дзиґлик, шпори — остроги, прошле — минуле, причуда — примара, мана, химера, причудливий — химеруватий, начати — почати, балувати — розпускати, балуватись — пустувати, гратися, столова — їдальня, стакан — склянка, блюдце — тарілочка, проріха — продіравина, розпірка, записний — завзятющий, все рівно — все-одно, зрачки — чоловічки, зімній — зімовий, пока — поки, моложавий — молодечий, захлибнутися — захлинутися, захлипатися, язик — серце (у дзвоні), чертити, обчерчувати — рисувати, обрисовувати, якшатися — водитися, нітже — дак ні же, карявий — репаний, димчатий — димовий, коліти — пропадати, писатель — письменник, зділай милость — будь ласка, цепка — ланцюжок, мишоловка — пастка, платок — хустка, навзнич — навзнак, похватати — похапати, оддушина — ополонка, обрубок — колода, простиня — простирало, картьожник — картяр, місто — місце, передохнути — перевести дух.

І у львівському виданню позамінювано деякі московські слова українськими й, замісць деяких не відомих у Галичині, хоч і українських, поставлено инчі, дарма що не все вірно, бо ж, н. пр., картуз це не — капелюх, кальний не — болотяний, струшувати не — стручувати, затійливий не — вибачливий, кревні сльози не — кріваві сльози й т. д. а такі слова, як вгортуватися (замінено: окутуватися), становитися, виделки, виправлятися

Слова, що чи рідче вживані, чи могли б бути незрозумілі, чи звичайно вживаються в инчому значінню, пояснено під текстом.

В. В . . . ля.

(замін. виправдовуватися) й т. д., зрозумілі скрізь і їх не треба було заміняти инчими. Так за те полишено: карявий, моложавий, мишоловка, картьожник, оддушина й багато инчих московських, незрозумілих слів.

ЛИХІ ЛЮДЕ

Digitized by the Internet Archive
in 2009 with funding from
John and Mary A. Yaremko Foundation

http://www.archive.org/details/lykhiliudeodynly00myrn

І день іде, і ніч іде . . .
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся: чому не йде
Апостол правди і науки?!

Т. Шевченко.

Після похмурої темної ночі, в котру не переставав хлюскати лапастий дощ, розливаючи великі річки-озера по землі, починало світати. Край неба жеврів рожевим вогнем; горіло й миготіло ясним полум'ям. Серед того зарева стовпом стояла крівава попруга й переписувала його на-двоє. Повітря ні ворухнеться: усе затихло-заніміло, немов світ, затаївши в собі дух, дожидав чогось . . . Хвилина . . . друга . . . Зза землі на крівавій попрузі неба скочила невеличка искорка; довга проміняста стежка протяглась од неї над землею; далі викотився серп вогняного кільця і — пучок світу[1]) поливсь, розсіваючись по горах, лісах, по високих будівлях. Далі все більше та більше випливав зза землі широкий серп, мов хто невідомий підсовував з того

[1]) світла

боку гаряче, искристе коло. Ось і все воно випливло — чисте та ясне, граючи своїм світом. Застрибали його проміняcті голки по землі; заграли його искри на росі; розстилались-лягали різні коліри на воді. Світ зрадів, празнуючи своє велике свято . . . Синє глибоке небо розгортало свої безкраї поли, немов казало: котись по мені, куди хоч і як хоч — я буду розстилатись, розрівнюватися перед тобою, щоб не було тобі ні впину, ні перегороди! І, справді, на йому не було ані плямочки, ані смужечки — чисте, високе, глибоке, безкрає! . . . На другім кінці стояв тілько місяць, як старий лисий злодяга: блідий, похмурий, мов топцювався він на одному місці й підсліпо дивився своїми темними плямами на соняшний ясний вид, де-далі все блідніючи та зменшаючись, мов розтавав від гарячого лизання довгих соняшних язиків . . . Вітер, скотившися з гір у долини, ховався по темних ярах, і щось глухо бубонів страшним скелям та темним глибоким ровам . . . І, здавалось, вони дослуха́лись до його таємного гомону: скелі грізніше висовували свої гострі голови, а рови густіше засновували в сірий туман свої пориті боки та чорне слизьке дно. Повітря було чисте, прозоре. По йому, знай, то сюди, то- туди літали искри соняшного світу: то

закручувались у круги, то вистрибували одна поверх одної, як сніг у заверюху . . . А земля? Земля, як хороша молода дівчина, сором'язливо спускала зі свого тіла димчату сорочку ночі й відкривала своє пишне лоно. Сонце обливало його рожевим світом: цілувало тисячами своїх гарячих искорок: грілонестило теплом свого проміння. Прокинулось усе. Обізвалася трава голосами тисячі своїх жильців: коників, метеликів, жуків; окликнулись луки сотнями перепелів; луги, струшуючи срібну росу, розлягалися співами своїх соловейків, кукуканням сірих зозуль, журливим туркотанням горлиць — тоді як у повітрі бреніла дзвінка жайворонкова пісня . . .. крикнув бугай у болоті й замовк. Сумно роздався його голосний поклик на всю околицю — і затих. Заревли корови по дворах: закричали гуси на плавах[1]): протягли своє «ку-ку-рі-ку» горлаті півні . . . Усе рушилось. Прокинулися й люде: протираючи очі, заговорили . . . Пішов їх глухий гомін од краю землі й до краю, з одного боку на другий, стрінувся зі світовим клекотом — і все злилося в одну пісню життя. Все зраділо, стріваючи день: і день зрадів, розцвітаючи, ясний, теплий, погожий . . .

[1] річні ростинки, що пливуть собі по воді й виглядають наче острів

І місто Х. зраділо ясному світові: все кругом заворушилося. З дальніх[1]) кінців потяглися вози, рипячи своїми ярмами. На возах була всяка всячина, що тілько родила й носила на собі спра земля: тут було, великою працею добуте, зерно, годовані свині, кури, качки, гуси; тут була всяка овощ — огородня, садова й полева. Все це везлося на на базар: кому треба — збути, що потрібно — купити. Коло возів, нарівні з волами, пленталися похмурі хазяїни того добра — в одних сорочках, босі, з підсуканими по коліна штанями. Ноги в них були чорні, в калу[2]), як і ноги їх скотини. На декотрих возах сиділи, або, обпершись, лежали їх жінки, дочки: перші завжди у свитках, другі — в керсетках, або й так у вишиваних сорочках, з червоною стрічкою в косах. Ще далеко до базару стрівали їх у кальніх вулицях швидкі, заялозені перекупки, довгополі, бородаті Жиди. І ті, і другі питали, щó везеться; ставали, торгувалися, лаялися. Від крику та гуку, що піднімався на вулицях, прокидалися жильці. Там, у однім вікні, грюкнув прогонич, і розчинилась віконниця: в вікні показалась чоловіча постать у розхрістаній сорочці, заспана, з задутими очима, виткнулась, глянула і схо-

[1]) частіще: далеких [2]) грязюка, болото; кальний — брудний, нечистий

валася. Коло другого дому лазила по драбинці дівчина, відкривала віконниці; коло третього те саме робив чоловік. По вулицях, попід хатами, втоптаними стежками, потяглися пани, панії з горнишними[1]), кухарями й кухарками, котрі несли позаду їх корзини[2]), кошики; а там і сама якась хазяйка, міщанка або козачка, поспішала з саковками[3]), щоб набити їх зарані всякою овощю, яку навезли на базар: бо треба скупи́тись[4]), зарані витопити, ще й обід чоловікові однести в поле. На базарі стояв крик, лемент. Там везли те, там друге: той біг до того воза, той до другого. Люде, як хвилі, носилися, мчались, торгувались, кричали. Їх крик зливався в один довгий гук, котрий почався зі світом, а кінчиться[5]) хиба́ пізньої ночі. Тепер його саме прорвало . . . Усе місто клекотіло одним клекотом, гуком, що зливався з тисячі голосів, з різних мов ув один голос, ув один гомін . . . А над розбудженим містом високо піднімалося веселе сонечко й радісно обливало всіх своїм теплим світом. Усе йому раділо; все його з

---

[1]) покоївками [2]) наручний кошик (моск.) [3]) торбинки почерез плечі [4]) понакупляти, що треба; та це так, як «спродатися» (пор. у Шевченка в «Марії», VI.: спродались, во храмі помолились Богу й т. д.) — попродати, що хто мав продати; витопити (моск) — напалити

[5]) скінчиться

гомоном стрівало, радіючи. Не тілько люде — хати, будинки — й ті ясно виходили зза тіні й усміхалися своїми білими стінами.

Одна тілько тюрма не раділа тому ранкові. Небілена зпочатку, почорніла від негоди, висока у три поверхи, з чорними, заплутаними в залізні штаби вікнами, обведена високою, кам'яною стіною, наче мара яка, стояла вона над горою й понуро дивилася у крутий яр. Про неї байдуже, що небо таке ясне, що сонце світить так любо, що люде гомонять так дуже . . . Німа й мовчазна, від неба вона крилася чорною залізною покрівлею, з червоними од иржі, мов вирвані зуби, верхами; від світу куталась у свій бурий цвіт[1]) та померки вузького двору — не видно було, щоб і сонце на неї світило; від гомону затуляла свої вуха високою огорожею — товстою кам'яною стіною. Все кругом неї було тихе, мертве. Людей не видко. Один тілько часовий[2]) ходить коло залізної брами і з нудьги лічить свої ступні. А з другого боку чорніє яр, з яру піднімається сизий душний туман. Зокола ніщо не нагадувало, щоб там жили люде. І, справді, там не жили люде. Там мучилися та скніли тисячі злодіїв, душегубів, там кам'янів, зотліваючи серцем, жаль, тисячами

[1]) колір (моск.) [2]) вартовий (моск.)

завмірали почуття, тисячі рóзумів німіли, мішалися. Темне, як сама будівля, зло царювало в тій страшній схованці . . .

Туди попавсь і Петро Хведорович Тéлепень.

Ще вчора, під ту негоду, яка з померками прийшла над місто й полила лапастий дощ, він сидів у своїй невеличкій кватирі, на кінці міста, і писав. По блідому, сухому виду, котрий не казав про роскоші та достачі, пробігали похмурі смуги; по високому й чистому лобý видко було, що там засіла невесела думка; блискучі очі говорили, що вже не одну ніч не давала вона йому спати, а скрипуче перо казало, з якою болістю виливалась на білім папері . . . Свічка нагоріла; велика жýжелиця на ґноті задержувала світ; нерівними хвилями він то піднімавсь і освічував хату, то згасав, задержаний синьою горошиною на кінці ґнота. Не потураючи на те, Телепень сидів і писав. Дощ хлюскав у віконниці; вітер жалібно вив у димарі і свистав у невеличку щілину в вікні. Пройшла година, друга, третя. Петро Хведорович сидів, зігнувшись над столом, і тільки рука його ще швидче бігала по папері, буцім поспішала передати, що носила в собі велика, кустрата[1])

[1]) кострубата

голова. Ось північ прокричали півні. Він сидів — писав. Спина заболіла, рука втомилася. Положивши перо, одкинувшись на спинку дзиґличка і схрестивши на грудях руки, він став перепочити. По всьому видно було, що велика втома обняла його. Він сидів, і якось чудно його очі уставилися в одну плямочку на вікні: видно було, що він збірався з думками. Коли це зразу щось загуло коло двору і стихло. Поза спиною в Петра Хведоровича пробіг мороз. Він струснувся і став дослухатись. Віконниця відхилилася — і щось за[1]) очі показалися зза шибки.

— Хто там? — обізвавсь Петро Хведорович.

За вікном почувся гомін.

— Одчиніть, — доносилося знадвору.

Петро Хведорович вийшов, одсунув. Ціла зґрая людей увалила в сіни, брязкаючи шаблями, цокаючи острогами. Сумно той брязкіт та цокання об'явились у його серці. Він догадавсь . . .

Годину, другу швидко шукали, перекидали, порались чужі люде в його добрі. Він дивився стомленими очима. Нічого не кинули: все взяли — й його повезли з собою . . .

Другого ранку зачинені вікна в його ква-

---

[1]) якісь

тирі давали ознаку на всю вулицю, що жилець перебравсь кудись инде — бо зі світом сонця вони завжде відчинялися . . .

Темної ночі переведено його в темний покій. Аж на третім поверсі тії страшної схованки, що широким коридором перенизувалась на дві половині, по обидва боки пороблені були невеличкі кімнати. В одну з них упустили Петра Хведоровича. Коли відчинилися двері, то звідти сирий холод і густі померки війнули на освічений коридор. Як у підземну нору, уступив він у свою нову кватиру. Принесли світло й поставили на невеличкому столику, в одному кутку хати; у другому, коло стіни, примостилася залізна кро́вать[1]) із матрацом. Тілько й добра було на новім господарстві. Коли зачинилися двері, увесь світ зачинився від його. Серце його мов хто у жмені здавив; поза спиною сипнуло морозом; у душі війнуло холодом . . . Блідий, він іще дужче поблід і опустив на груди свою важку голову. То не чоловік стояв, то сама мука понурилася серед хати! Світ од лойової свічки падав на його й обдавав сизосірим коліром. Легка тінь непримітно впала на долівку, досягаючи головою стіни. Стіни були сірі. На одній з них, мов страшна

[1]) ліжко

мана, колихалася закустрана[1]) тінь його голови. Пройшло п'ять хвилин, поки він підняв її, і померклим поглядом обвів хату. У стіні, насупроти дверей, аж коло самої стелі, чорніло, мов рот якого звіря, вікно, виставивши, замісць зубів, пржаві штаби заліза; у дверях теж була шибка, замазана, заялозена: з неї лився мутний, жовтий світ. Обдивившись хату, Петро Хведорович підійшов до столика, дмухнув на світло . . . Ніч, темна, непрозора ніч обхопила зразу хату. Почулось тихе ступання, рип кроваті. То Петро Хведорович ліг. Рукою торкнувся стіни . . . щось слизьке та холодне вразило, і він спрожогом порвав її до себе, накриваючи другою, щоб одігріти. Він ліг на спину, зложивши руки на грудях, як складають помершим. Очі його були відкриті, тілько він не бачив нічого кругом себе . . . не його слабим очам продивитися ті чорні померки, які зразу обняли хату! Хвилину, другу прикро глядів він у темноту, й перед його очима заходили різні кружала: то червоні з жовтим, то вогненно-зелені, то білуваті, попротикані чорними дірочками. Ще хвилина, ще . . . Щось у коридорі стукнуло, щось десь зітхнуло, повернулося. Темнота порідчала, і в ній виразно виставилась одна

---

[1]) кострубата, з розкуйовдженим волоссям

жовта пляма — то світило віконечко з коридору. Він уп'ялив у його свої очі. Щось темнувате й легке, як тінь, заходило по ній, забігало; то гострим рогом урізувалося в жовте поле, то кривульками переписувало його. Покрутиться хвилину, другу, похитається-похитається, і пропаде. І знову одна жовта пляма, і знову збоку висовується ріг, кривульки. Сумно, нудно. Щось важке впало, стукнуло — роздалася луна навкруги. Щось позіхнуло; почувся гомін, якесь глухе буботання, а слів не розбереш. Петро Хведорович закрив очі; але пляма стояла. Він повернувся набік — і пляма перейшла за його поворотом.

«Що се?» — подумав він.

Разом випливло ще три, чотирі плями, але жовта все-таки була між ними по середині. Він попустив вії — одна жовта зосталася.

«Хибá мої очі розкриті, що я її бачу?» подумав він, наставив руку над закритими очима. Руки не видно було, а пляма все-таки стояла.

«Це я вдивився в те трекляте вікно, і манá від його морочить мене.»

Він ліг боком і лежав тихо, дожидаючи, поки мана щезне.

Мана не сходила; пляма ще мов більша,

ще ширша стала, роздалася навкруги. Він розкрив очі. Тіні минулого, давнього, захиталися на їй. Серце в його стало, дух замер. Виразно стала перед його очима невеличка хатка — чиста, ясна. Сонце якраз ударило в вікно, і світ од його впав на долівку, зачепив невеличку кроватьку, на котрій лежав невеличкий хлопчик. Хлопчик підвівся, протер очі. Чорнява головонька була закустрана; очі заспані; за те молоде та кругле личко так грало краскою, так і пашіло від його життям. Двері розчинилися, і крізь їх висунулась жіноча голова. Лице в жінки було сухе, погляд трівожний.

— Ти вже встав? — спитала вона таким любим голосом, що у хлопчика очі заграли відрадою, по молоденькому личку пробігла усмішка.

— Уже, мамо, — одказав хлопчик і показав матері два ряди своїх дрібних білих зубків.

Мати ввійшла в хату, підійшла до кроваті й поцілувала дитину. Хлопчик обвив материну шию руками й обдав сухий вид поцілунками.

«Що за диво?» подумав Петро Хведорович: «і лице матері, й лице дитини такі знайомі? Це ж я! . . . це ж мати моя!» трохи не скрикнув він, та вдержався. «Цить, цить . . .

тихше . . . тихше!» думкою промовив сам до себе і ще дужче впився в ману.

— Годі, годі, Петрусю. Буде. Ну, я тебе одягну. Батько вже давно дожидається тебе.

— Папочка поведе мене у школу? — усміхаючись, запитав хлопчик.

— Поведе, Петрусю.

І мати почала гладити його головоньку.

— А там у школі є вчитель; учити буде?

— Буде, моя дитино, аби вчився!

Хлопчик задумався; рученята його впали на коліна.

— Я буду вчитись, мамо. Та вивчуся, великий буду, а папа віддасть мене на службу. Я буду ходити з папою, йому помагати.

І очі його заблищали.

— Будеш дитино; будеш мій голубе! Тілько вчися, не так як попів, що по гóроду собак ганяє.

Дитина знову задумалася. Перед його очима виразно виступив Попенко — сухий, довгобрáзий[1]), з жовтими плямами на виду, що завжди босий ганяє по гóроду. Батько-мати пішлють його у школу, а він за книжки, поховає їх на току у стогах, а сам пішов блукати по вулицях.

[1]) з подовгуватим обличчям

— Ні, я не буду так робити, мамо, я буду вчитись.

— Я знаю, ти в мене слухняна дитина. Послухаєш мене, будеш учитись.

— Буду, буду! Мені, мамо, пошиє папа жупанок з червоним коміром; я одягнуся, візьму книжку під руки — і гайда у школу! Попенко буде мене кликати до себе, я не піду за ним, а прямо у школу. Там буду тихо сидіти, вчителя буду слухати.

— Добре, добре, дитино. Ти в мене розумний хлопчик, ти моя дитина!

І мати припала до червоненького личка дитини, цілувала у щічки, у блискучі очі.

— Ну, годі ж лежати. Годі. Уставай, будемо одягатися.

З ма́терньою поміччю хлопчик швидко вмився, прибрався; пахучою мастю помастила мати його головоньку, причесала. Пахощі рознеслися по хаті, і хлопчик нюхав їх носом.

А-ах! Пахне! — мовив хлопчик, прищурюючи очі: — усю школу запахаю!

Мати усміхнулася.

— Запахаєш, сину.

— Буде вже вам чепуритися! — пробіг густий голос по хаті.

І мати і хлопчик обернулися. У дверях

стояв низенький, натоптуваний[1]) чоловік, з лисиною на голові, з круглим, виголеним лицем, сказав би, жіночим, коли б довгі брови так не насупились над запалими очима.

— Понюхайте, папо, як у мене головка пахне! — мовив, усміхаючись, хлопчик, підбіг до батька й задирав до його свою головоньку.

Батько взяв сина за руку, нахилився й понюхав.

— Фу-фу-у! Аж у ніс б'є! Хто ж тебе це так наялозив?

Свіжим дитячим личком усміхнувся хлопчик і показав очима на матірь:

— Мама! А що?

— Розпускає тебе мати, розпускає! — гладючи рукою по голові, казав батько.

— Ні, мама мене не розпускає; вона мене любить, і я її люблю. І буду я, папо, вчитись; виросту великий, поступлю на службу. Ви й мама будете старі, а я буду молодий, здоровий, буду грошей заробляти, і вас годувати!

— О—о, ти в мене старий! — сміючись, одказав батько.

— Ні, я, папо, нестарий, я буду колись старий.

[1]) тілистий, набитий, гладкий

— Ну, добре ж, добре. Ходімо ж чаю пити, та й у школу підемо.

Батько взяв хлопчика за руку і став вести з хати. Хлопчик повернув голову до матері і кликав її своїми очима.

— Мамо, мамо! — виглядаючи зза дверей, крикнув хлопчик: — ідіть за нами!

— Ідіть, ідіть, я зараз.

Батько з сином скрилися. Зосталася мати в хаті, почала перестилати маленьку постельку: перебила подушку, заслала простиралом, прикрила коцем, положила дві головні подушки зверху й напрямилася з хати. Вона пройшла кухню, де куховарка кришила зілля на страву, й одчинила другі двері, що вели в їдальню. Тут за столом сидів уже батько й син. Перед кожним стояло по склянці чаю. Батько потроху сьорбав, а син, махаючи під столом ногами, колотив у склянці ложечкою. Серед столу, на мідяному підносі[1]), стояв блискучий самовар і мугикав зтиха якусь журливу пісеньку. В хаті почувалася тілько його пісня та батькове сьорбання.

— Чому ж ти вже не п'єш чаю? — спитав батько сина.

— Гарячий, — відказав син і звів очі на

[1]) у Галичині — таця (є і в Куліша), таца

двері. Якраз вони відхилилися, і хлопчик побачив добре знайоме йому лице, очі його заграли, заискрилися радістю. — Ось і мама йдуть! — радо промовив він.

З приходом її все зразу повеселіло: і хата мов прояснилася, наче ступило в неї сонце, і самовар заблищав і перевів своє журливе мугикання на дрібну пісню з перебором. Мати зразу вгадала, чого синові треба: сіла коло його на дзиґлику й налила чаю зі склянки в тарілочку. Син узяв шматок хліба і почав чаю пити. Швидко його й попили. Батько взявся за картуз[1]):

— Збірайся, сину, ходімо.

Хлопчик швиденько скочив з дзиґлика, подякував батькові-матері за чай і побіг у свою хату. Скоро побіг, скоро й вернувся з картузом у руках.

— Прощайте, мамо, — підбігаючи до матері, мовив він дзвінким своїм голоском, у котрому чулася дитяча радість і разом з тим тиха дитяча журба.

Син припав до матерньої руки, а мати — до синової голови. Потім він обвив материну шию руками й поцілував у сухий її вид.

— Я буду вчитися, мамо, — тихо про-

[1]) в Галичині й на Правобережжі: кашкет

шептав, одскочив од матері, підбіг до батька, вхопив його за руку й разом з ним вийшов з хати . . .

*

Тінь не тінь, щось темне невідоме закрило рідне дворище перед очима! Сама пляма затремтіла, потемніла. По непривітній хаті розлився щось за[1]) рожевий світ; сірі стіни загорілися, двері зажовтіли. Мана, як тінь, тремтіла і все кудись тікала, пропадала, поки, як дим, не щезла. Петро Хведорович повернув голову. У невеличке надвірнє віконечко заглядав світ рожевим поглядом. Крізь його основу, крізь залізні штаби, лився він довгою стягою[2]), розсіваючись по стінах, по дверях, по долівці. В Петра Хведоровича зарізало в очах, мов хто піску насипав. Він одвернув голову до стіни — й задумався.

«І на що сей світ розбив дорогу мою ману? Де та мана ділася, куди втекла?»

І шкода йому стало того давнього, на котрому він серцем одпочивав; шкода стало дитячих літ, що в такому ясному розцвіті виступили тепер перед ним . . .

«Чому я довіку, довіку не зостався тим малим хлопчиком, тією невеличкою дитиною,

---

[1]) якийсь [2]) смугою

котру так пестили материні руки й доглядав її добрий погляд? Тепер инча доля — холодна і хмура, заступила матірь; своїми холодними руками обгортає мою шию. Од її обіймищ трудно мені дихати . . . Своїм темним і злим поглядом заглядає в вічі — і холоне кров у мене в серці! Що зосталося мені тепер? Діло, дороге моє діло, перервалося, чужі ворожі руки перервали його!» . . .

Налилися слізьми сухі його очі.

Коло дверей стукнув засув і злякав Петра Хведоровича. Він схопився й сів на постелі, вилупивши здивовані очі на двері.

Вони розчинилися, як рот лютого звіря, і в темній продіравині заметушилася тінь чоловіча. Старий, кривоногий сторож уступив у хату, несучи перед собою стілець.

— Уже встали, ваше благородіє? — крикнув він глухим голосом і знову злякав Петра Хведоровича.

«Благородіє, благородіє!» дзвонило в вухах Петра Хведоровича й тоді, коли сторож пішов і знову вернувся, несучи миску і глек води.

— Умиватись будемо, ваше благородіє! знову крикнув сторож, бажаючи, видно, почути, як балакає «його благородіє». «Його благородіє» не забалакало; воно, правда, хотіло сказати щось, та язик пристав у роті й

не повертався, очі тілько божевільно вп-лися у сторожа. Сторож постояв і, не добившися слова від «його благородія», вийшов, зачиняючи двері за собою.

«Благородіє, благородіє!» стрибало перед очима, вибивало в вухах Петра Хведоровича. «Благородіє, благородіє!» вимовляли стіни, двері, поміст, стеля. Уста його скривилися; в очах заграв божевільний регіт. «От тобі й рівноправність!» подумав він, махнувши рукою. «Умиймося!»

Устав Петро Хведорович; гаряча кров ударила в голову; потемніло в очах. Нетвердо ступаючи, добрався він до миски, налив у неї води й почав хлюпостатися, наливаючи як можна більше на голову. Чим більш він мочив її, тим більше вона розгорялася; лице почервоніло; на висках жили налилися кров'ю, набрякли; в голові мов горіло що, аж пекло його очі, мов хто засипав піском, різало. Почала вставати з помоченого виду пара. Довго він хлюпостався, довго мочив голову — не помагало. Ось він іще раз линув води, підвівся, взяв рушник і почав утиратись. Сухе тіло ще дужче розгорялося; очі заволокувались якоюсь заволокою; в висках сіпало; у грудях боліло-хрипіло. Безсоння ніч давала себе почувати: не тілько груди — руки, ноги, голова боліла, мов хто здавлював її у

лещатах. Пому нудно робилося. Важко дишучи, нетвердо ступаючи, пройшовся він по хаті раз, удруге. Голова впала на груди; руки обвисли, мов не його руки, а приставлені; він їх не зміг підняти вгору. Очі від утоми закрилися; рот роззявився; гаряча з його виходила пара. Стіни, стеля, долівка закрутилися, заходили ходором, мов хто крутив їх перед його закритими очима. А це зразу — все стало, покрилося темнотою: забуття насунуло, трудний сон наліг.

Не на довго він успокоївся. Мучена голова робила своє; мучені думки і в сні його не кидали: страшними химеруватими снами вони трясли його тіло. Очевидячки[1]) дня зливалися з сонними марами й лякали його. Сторож, несучи снідання, стукнув дверима — йому здалося, щось страшне, темне, без образа[2]), без обличчя, звідкись уставало, росло, все ламало на своїй дорозі й насувало на його . . . Він кинувся, устав, поводячи трівожними очима по хаті: сторож здався йому страховищем, височезним, широчезним, немилосерним. Задуте з похмілля лице його здавалося колесом; очі — ямами, в котрих жевріли искри якогось злого вогню, пекучого й

[1]) те, що на власні очі бачив, дійсність, дійсні події
[2]) безформне (моск.)

ура́зливого; рот — прогалиною, з котрої виглядали чорні зуби, як спиці обода; ніс — трубою, котра то сходилася, то розходилася, моргаючи своїм синє-червоним писком. Страх, як трясця, затряс усе тіло Петра Хведоровича. Він зложив свої руки на грудях, пригорнув їх до серця й молився поглядом. «Я ж нікого не займав, нікому нічого не зробив», мов казав його погляд і трівожно бігав, шукаючи спокою.

— Заснули, ваше благородіє? Снідати приніс, — докладав сторож, а йому вчулася лайка, докори. Він опустив голову на груди. Сторож подивився-подивився, поставив снідання на стіл, узяв миску і глек із водою, ще раз обернувся, ще подивився, крякнув, хитнув головою й вийшов, зачиняючи двері.

— Ну, цьому не довго прийдеться ряст топтати, — почувся зза дверей його голос.

— Как так? — почувся другий, незнайомий.

— На ладан дише[1]). І що вони роблять таке, що ними, як мишами, набивають оці печері?

— Не наше, брат, дело . . . Начальство про те знає, — одказав невідомий голос.

Далі залізо загарчало, засув стукнув. І

[1]) ось-ось умре

знову тихо, тілько ступні чийогось важкого чобота роздавалися в коридорі . . . Петро Хведорович знеміг, повалився й уп'ять заснув.

І сняться йому давні привиденьки. Сниться йому вулиця, запруджена народом, що плентався з базару; сниться базар, котрий переходять вони удвох із батьком, ідучи до школи. Батько йде помалу, веде його за руку. Стрівають їх знайомі, станóвляться, розпитують. Хрещена мати, котру він поцілував у руку, погладила його по головці й наказала вчитись. Се було біля бублійниць. Тількощо мати одійшла, як ціла низка бублійниць кинулась на їх і трохи не збила з ніг: поміж народом, як в'юн, звивався щось за хлопець.

— Лови! Лови! — кричали бублійниці і мчалися мов вітер.

Він озирнувся, пізнав Попенка, що тікав із в'язкою бубликів.

— Що то? Кого лови? — спитав батько.

Товста бублійниця з масним лицем, масним очіпком, та не кращою й одежею, розмахуючи руками, розказувала, що за проклятими школярами не вдержиш бубликів: як миша підкрадеться, ухопить в'язку і — драла!

— То, папо, Гриша, — казав він батькові.

— Який Гриша?

— Попів.

Батько засміявся й повів його далі. Усю дорогу не сходила з ума його думка про Гришу, що краде бублики. На всі лади розказував він батькові про того Гришу всяку всячину: що він і не вчиться, що він і в школу не хоче ходити, що от він уже й бублики краде!

— Ти ж не вчися в його. Бач, який він, — сказав батько.

— Ні, я не буду його слухати.

Ось і школа; і вчитель — низенький, натоптуваний чоловік, у бакенбардах[1]), з великим горбатим носом. Учитель дивиться на його, гладить по головці й питає, чи буде вчитись? Він на все відказує вчителеві. Ось іще щось спитали його, учитель іще раз погладив його по головці, засміявсь . . . і повели його у школу — велику хату, уставлену лавами, за котрими сиділо багато всяких хлопців і, колишучись над розкритими книжками, товкли уроки[2]). Галас од їх крику окривав усю хату. При вході їх усе це зразу втихло, і всі, як москалі, схопилися, стали.

— Сідайте, — сказав учитель.

Мов що глухо ламалося-упускалося: то школярі сідали.

[1]) заличках [2]) завдані лекції (моск.)

— А ось і твоє місце, — сказав учитель, указуючи йому на передню лаву.

Він пішов і сів.

— Учіться ж, — мовив учитель і вийшов разом з батьком із школи.

Тілько-що вчитель за поріг, як знову невгавучий крик-галас піднявся з усіх боків. «бе, а — ба, ве, а — ва», «і очисти мя од всякія скверни» . . . роздавалося то там, то там. «Посунься!» крикнув хтось. Десь щось стукнуло, писнуло. Скоро побачив Петрусь, як два хлопчики зчепилися битись. «Не щипайся!» «Лисичка-лисичка!» «Зайчик!» «Вовчик!». І пішов викрик: понеслися прозвища з усіх боків. Петрусь сидів і, дивуючись, повертав голову то в ту, то в другу сторону.

— Хто се? — роздалось коло його вуха.

Петрусь оглянувся: два хлопчики його літ сиділи на одній з ним лаві, один чорноголовий, другий білоголовий, і перешіптувались між собою.

— Не знаю, — одказав чорноголовий.

— Новичок? — знову запитав білоголовий.

— Новичок. Ото його батько, що приходив з учителем.

— Хто ти такий? — запитав Петруся білоголовий.

Петрусь злякався й одсунувсь далі.

— Не займай, — раяв чорноголовий. — Ще розкисне, вчителеві пожаліється.

— Хто?! — крикнув білоголовий, і зелені очі вп'ялилися в Петруся. — Тілько ти мені будеш що казати вчителеві, то дивись!

І він показав кулак і шпарко замахнувся ним. Як би не відскочив був Петрусь, так би був духопелик[1]) і влип у його спину! Петрусь поспішив одскочити, хоч так порвався, що аж упав з лави додолу. Гук роздався по хаті.

— Тю—у—у—! — крикнув хтось.

— Новичок упав! Новичок упав!

І всі кинулися до новичка, обступили його, підвели.

— Чого ти впав? — спитав його високий мордатий хлопець з чорним лицем.

Петрусь трусивсь, а не плакав. Він глянув кругом — між школярами не видно було білоголового з зеленими очима.

— Хотів мене бити . . . — одказав Петрусь мордатому хлопцеві.

— Хто?

Зелені очі заискрили між школярами.

— От той, — указав Петрусь.

Як звірюка кинувся мордатий до білоголового. Білоголовий тремтів, оступався.

---

[1]) удар рукою (від слова «духопелити» = бити)

— Я його не бив . . . Їй-Богу, не бив! Він бреше.

— О-о, ти жаб'ячі очі! — гукнув мордатий. — А гусочки хоч? Кажи, дати?

— Їй-Богу, я його не бив, — прохався той.

Миттю рука мордатого опинилася на білій голові, хрусь, і відляск пішов по хаті.

— Ай! — крикнув білоголовий, і зелені очі залилися слізьми.

— За що ти б'єшся, бісова ведмедо! Я буду вчителеві жалітись, — плачучи, казав білоголовий.

Петрусеві жаль його стало.

— Ні, він мене не бив. Він тілько хотів мене вдарити, так я посунувсь, та й упав.

Білоголовий пішов за дошку[1]), що стояла серед хати, плачучи. Мордатий приступив до Петруся.

— Як тебе звуть? — спитав він.

— Петро.

— А прозивають?

— Те́лепень.

— Слухай же, Телепень: тілько хто буде тебе займати, зараз мені кажи. Я йому дам! Учителеві тілько не кажи.

— Ні, я вчителеві не буду казати.

— То-то ж, гляди. А гроші в тебе є?

---

[1]) таблицю

— Ні, немає.

— Ф'ю-ю! . . .

Мордатий свиснув.

— Тут немає, а, може, дома є?

— Дома є.

— Принеси завтра, я подивлюся, які.

Петрусь не знав, що казати.

— Так при . . .

Тут саме вчитель увійшов. Усі порснули по своїх місцях. Мордатий мов крізь землю провалився. І коли сів Петрусь, то біля його сидів уже білоголовий і весело дивився своїми зеленими очима на вчителя. В хаті чуть, як і муха пролетить, так стало тихо . Коли-неколи роздасться луск лави, або глухий поворот кого з школярів.

— Білобров, урок! — сказав учитель.

Школяр із зеленими очима підвівся й почав казати урок. Нешвидко, розтягаючи, читав він його, затинаючись то на тому, то на другому місці. Так підсліпий дяк читає панахиду, хмурячись і розтягаючи слова. Сумно, сонно. Щось стукнуло, мов упало. Роздався сміх.

— Хто то! — грізно скрикнув учитель.

Один із школярів підвівся і сказав, що Гудзь заснув і трохи не впав.

— Гудзь! — обізвавсь учитель. — Сюди!

Невеличкий хлопчик із сонними заляка-

ними очима, з жовтим у плямах лицем, вийшов насеред хати. Учитель глянув — і вказав пальцем на долівку. Гудзь стояв, мов його прибив хто гвіздком.

— На коліна, скотино! — крикнув учитель.

Гудзь упав навколюшки. І знову тихо, і знову урок . . .

— А-а-а-а! — позіхнув хтось.

— Хто то?!

Усі оглянулись, шукаючи винного.

— Хто то?! — крикнув удруге вчитель.

Як у рот води набрали.

— Жук! — гукнув учитель.

Високий мордатий школяр піднявся зза останньої лави.

— Ти? — визвірився учитель.

— Що таке? — спитав мордатий.

— Ти не чув?! Не чув?! — мов ужалений, крикнув учитель. — Телепень!

Петрусь устав.

— На́ ленійку, дай тому великантюзі напальників і скажи, чого він не чув.

Очі всіх уп'ялись у Петруся, а він не знав, що йому робити: чи вчителя послухати, чи провалитися крізь землю.

— Чого ж ти стоїш? На́! — сказав учитель.

Петрусь поблід, скривився.

— Чого ти кривишся? На́, кажу!

Петрусь залився сльозами . . . Як йому свого недавнього заступника та бити?

— Дурний! — сказав учитель. — Шестірний!

Невеличкий і юркий[1]), як миша, хлопчик пірнув під лаву й миттю опинивсь коло вчителя.

— Гарячих, Костянтине Йвановичу? — спитав він, беручи в учителя ленійку.

Сміх, як га́лячий клекіт[2]), зірвався.

— Гарячих . . . Тихше!

Шестірний побіг до Жука.

— Я не-ви-ну-ва-тий, Костянтине Йвановичу, — басив Жук: — я нічого не чув . . .

— Держи руку! — скрикнув Шестірний, і хижа радість загорілася в очах малого.

Жук наставив руку, Шестірний замахнувсь; Жук одхопив руку, ленійка вдарилась об лаву — і задзижчала. Усі засміялися. Зло невдачі скривило личко малого: щоки почервоніли, ніс роздувся, очі насупились-позеленіли.

— Держи! — гукнув він і вхопив Жука за пальці.

Трісь—лясь! . . .

— Ай! . . .

---

[1]) або юрливий — живий, верткий; юркнути — швидко вибігти, вислизнути [2]) клекіт галок

Петро Хведорович прокинувся і схопивсь. У голові його ще снував сон свої визерунки: він бачив Жука, котрий хукав на набряклу, посинілу руку; сльози на очах його тремтіли, тоді як радість світила в очах Шестірного. Йому жаль стало Жука — здорового, чорного, мордатого. І серце в його стало, як він глянув на Шестірного — малого, злого. Він злякавсь його — і затремтів. Сон, як дим, знявся й полетів.

І знову він один у сирій сірій хаті; ліжко під ним; у кутку столик, на котрому стояв хліб і ще щось із їжі; а вгорі вікно, перевите залізними штабами, дивилося на його, як крівавий рот якогось страшного звіря, з гострими чорними зубами.

Петро Хведорович пізнав, де він — і холод пробіг по його гарячих жилах.

*

День промчавсь над землею — хороший, ясний, літній день пробіг як тінь над нею, запало сонце; ніч підняла своє темне крило і прикрила ним світ. Заблищали зорі в небі, як очі в добрих діток; зароїлися-заворушилися вони, мов живі; одна з них зірвалася, і вогненний світ переписав небо; знялося зарево за горою — то місяць виплив здоровий, червоний, крівавий. Заходили легкі тіні по-

над землю, мов душі померших, або сонні привидячки. Мир утихав після денної праці: згорталися його натруджені руки, відпочивали; німіли важкі болі в серці, затихали; закривалися натомлені очі, засипали. Сон, як добра мати, чарував усе своїм чарівним спокоєм, прикривав зтиха своїм пологом. І все заснуло під його добрим поглядом, заснуло, щоб на завтра прокинутися знову, з ясним сонцем прокинутися на нове змагання з життям, з новими окріплими силами, і знову оголосити світ своїм криком, гуком, своїми слізьми й радістю, котрі, як і кожен день, зіллються в один гомін, в один голос, і понесуться над розбудженою землею. Не спали тілько завзятющі гуляки; не спали калічені дівчата; не спали матері, сидячи над своїми недужими дітьми; не спали голодні й холодні, котрим денний заробіток не приніс ні шматка хліба — загасити голодну згагу, ні ганчірки — прикрити голе тіло . . . Вони тілько дрімали — і страшна була та дрімота! З ними дрімала земля, й колихали ту дрімоту співучі соловейки, а доглядав місяць своїм блідим лицем . . .

І всі се бачили, кому хотілося бачити; всі се знали, кому хотілося знати . . . Ніхто тілько сього не бачив і не знав із тих безталанних жильців темного непривітного дому,

що стояв над горою й дивився у провалля своїм похмурим поглядом. Не бачив сього нічого ніхто з тих, кого доля завела в ту госпóду німоти, мороку, душної й тихої смерти. Ясний ранок змінив темну дощеву ніч — для них було все-одно: темно та сиро; жаркий день змінив свіжий ранок — а в їх сіро та вогко; вечір зігнав день — німо та нудно; ніч наряджена[1]) вийшла — а в їх похмурих келіях засвітилися мутні очі непроглядних дверей . . . І здавалось, заглядали вони глибоко в душу; ніде було сховатися від їх мутного погляду, від їх холодного дозору. І мучилися безсонними німими муками страшні оці жильці! Краще б зарево пожежі світнýло на їх, краще б воно обняло їх і в вогненному вихрові світа разом обернуло в попіл, ніж невеличка частина його, що лукавий чоловік обернув на потребу свою, загнавши у ґніт лойової свічки, тихими муками добивала кожну душу! Муки були такі тихі, і тим такі довгі, що мов і не ворушилися, і все, здається, там застигло, захололо, закостеніло . . . То був страшний сон з видющими очима, живий сон з сонною душею.

Під ним тліли й догоряли живі душі.

Петро Хведорович не спав, як і вчора.

---

[1]) дуже гарно прибрана

Перед його розкритими очима носилася знайома жовта пляма, а серед неї метушилися тіні минулого.

Знову перед ним хата — тілько не та невеличка хатка в невеличкому містечку, де доглядав його добрий погляд матері: в великому місті велика хата. Не видно тут того порядку, що в першій; не чутно того тепла, що грів його там — широка, висока, з сірими вогкими стінами. Серед хати стіл; попід стінами — кроваті. Ранок. За столом сидить Шестірний і товче якусь книжку. Його очі застрягли в їй, як гостра стріла; його зуби перемінали якісь нерозбірні слова; а лице грало краскою, відрадою.

Щось, видно, хороше твердив Шестірний! На одній кроваті лежить Жук, задравши голову вгору. Такий же пикатий, чорний; по щоках його смуглого виду поп'ялося пухке волоссячко; під носом висипався чорний пух. Він лежить і, здається, не відає де, бо глибока дума на його чолі, якась боля й утома на його очах. Об чім він думає? Про що гадає? Він думав про рідну сторону, про село, де він зріс, про степ, де він вигулювався. Кругом його сумно та нудно; чутно шептання Шестірного, тихе, а важке шептання; так вітер ув-осени шепочеться з пожовклим листом . . . Не даром у Жука

втома на очах, не даром смутний вид! І Жук, і Шестірний одягнені в якісь сині каптанки, з рядом білих ґудзиків зі срібним позументом коло невеличкого стоячого коміра. На другій кроваті, зараз за Жуковою, загорнувшись у коць, лежить хлопчик. На стіні коло його висить такий же каптанок. Личко його бліде, гостре, болізне; очі чорні, виразні. Петро Хведорович зразу пізнав, хто то, й одвів очі до четвертого хлопця, в сірому демікотоновому[1]) каптанці, з подраними ліктями. Лице в його довге, все в плямах; а очі й зуби впивалися у здоровенний шмат булки, що держав він у одній руці і рвав, як собака, своїми довгими лапатими зубами, та обсмоктував пучку другої руки, в котрій було колись сало, а тепер вона лисніла тілько ним.

— Коли ти, Попенко, наїсися? — спитав його Шестірний, закриваючи книжку.

Попенко, запихаючись булкою, що мов кулаки стреміла за його щоками, усміхнувся очима. Потім ковтнув, як горобець червяка, й одказав:

— Тоді, коли ти свого Ціцерона витовчеш.

— Я вже вивчив.

— Ну, а я кінчаю, — кидаючи останній

---

[1]) у Галичині сказали б: цайґовому (сильна бавовняна матерія: англійська шкура (demi-cottons).

шматок у рот, одказав Попенко. Ковтнув, змів крихітки зо столу, вкинув у рот, ухопив картуз і одну книжку й побіг швидко до дверей.

— Куди? В семинарію? — спитав Шестірний.

Попенко мотнув головою і скривсь. Шестірний устав, зложив книжки, підійшов до дзеркала, причесав уже, мабуть, удесяте свій вихор, побачив пір'їнку на каптанці, скинув його, обмів, знову надів, застібнувся й підійшов до тарілки з хлібом і салом. На їй лежало два шматки того і другого.

— Бач, проклятий бурсак! — скрикнув.

— А що? — спитав Жук.

— Уклав за двох, та мерщій і драла! Кому ж тепер не достане? Се моя часть, — беручи шматок булки й сала, казав Шестірний, — а ви удвох, як знаєте, діліться. Воно, як Телепень не йде в ґімназію, то йому б і не треба, — додав, ламаючи невеличкими шматочками булку.

— То що, що не йде? Він же недужий! — устаючи, мовив Жук.

— Та він тілько прикидається недужим. Йому вже давно можна б ходити.

Телепень болізно повернувся, скрививсь. У його чорних очах загорівся гнів; бліді за-

палі щоки запалали краскою. Він порвавсь устати; піднявся — і впав.

— Коли б ти, бісова шестірня[1]), хоч раз занедужала, то, може, понняла б віри! — скрикнув Жук.

— Ет, кажи!

І Шестірний мотнув головою, вкидаючи невеличкі шматочки хліба в рот.

Жук призро[2]) глянув на його.

— От же ти й не їси, а тілько граєшся... Взяв би четверту часть оддїлив, та я четверту, от і було б Телепневі.

— Як же?! Чорт не видав! Та прожира буде за двох їсти, а я повинен голодний сидіти . . .

— Ну, стій же, шолудивий[3]) бурсак! — грізно трясучи кулаками над головою, промовив Жук. — Не попадайся ти мені за цілий день на очі, а то я тобі полічу твої погані ребра!

Очі в Жука загорілися гнівом.

— Та чого ви змагаєтесь? Я не буду їсти. Беріть усе, — стогнучи, відказав Петрусь.

— От бач, він і сам не хоче. Недужий

---

[1]) шестеро коней (волів), запряжених до воза, у Гуцулів: циркаль

[2]) зневажливо

[3]) у Галичині: паршивий (що пархи має, шолуді)

і їсти! — зло скалячи зуби, казав Шестірний. — Чого ж ти й похваляєшся на Попенка.

— Кажу: хай не попадається! — грізно крикнув Жук.

Почувся дзвінок. Шестірний, як опечений схопився, кинув хліб і сало, мерщій за книжки — і чим-дуж побіг.

— Чортів лизун! — промовив йому у слід Жук, доїв своєї части, взяв картуз, нагнувся над Петром, що, устромивши голову в подушки, плакав:

— Ти спиш, Петре?

Петрусь одкрив мокре лице.

— Не плач, дурний! Одужуй, брат, скоріше; гулять підемо над річку, а то вже й я занудився, сидячи в хаті. Прощай!

І повагом потяг з хати. Зостався тепер Петрусь сам зі своїм ураженим серцем, зі своїм болем, зі своїм горем. Гірко йому стало на душі, важким каменем давили слова Шестірного; нікому було розважити, нікому вгамувати вражене серце, одвести думки від глибокої врази. Петрусь припав до подушки й не словами, а сльозами виливав їй своє лихо; молився, щоб скоріше йому одужати, скоріше ходити в ґімназію. І ніхто не чув того, ніхто не знав, не бачив. Бачили тільки сірі стіни, та мовчали; бачила й чула рябенька подушка,

та й та ще більш рябіла від його кревних[1]) сліз.

Увійшла низенька, кирпата молодиця Параска. Понуро глянула на його, на рядно, поприбірала, повимітала, не сказавши ніодного слова, буцім і вона була глуха, як та подушка, німа, як та стіна. Знову зоставсь Петрусь сам; знову сльози, молитви, й . . . аж поки не зборов його сон, не закрив очей, не заколихав якимись одрадними примарами. Приснилася йому мати, своя хата, чиста, ясна . . . І глибокі виразки[2]) в серці перестали нити-боліти.

Несподіваний стук і крик розбудив його. Він підвів голову. На дверях стояв Попенко і змагався з хазяйкою, щоб йому давала їсти.

— Ти вже прийшов з семинарії? — спитав Петрусь.

— Який чорт прийшов! Вирвався . . . їсти захотілося так, аж шкура болить, — казав він, рвучи знову шматок булки і смокчучи сало.

Ось і він побіг. Знову одинокі думки, знову сон.

Ґвалт зпершу надворі, потім коло хати, а далі і в самій хаті сказав йому, що поприходило товариство обідати. Попенко вбіг перший; за ним гордо, скрипучи чобітьми, уплив

---

[1]) більш-менш те ж, що: ревних, щирих [2]) рани

Шестірний; далі вліз, як ведмідь, Жук. Шестірний почав бережно роздягатися, обтрушувати пил, пух із одежі. Попенкові очі заходили по хаті, по столах — він шукав, чи не лежало де шматка хліба, щоб зразу його ковтнути. Жук уліз, жбурнув книжки на кро́вать і, підійшовши до Попенка, вхопив його за в'язи.

— Ти на що моє снідання ззів, бурсак шолудивий! — гукнув Жук, придавивши Попенка так, що в того аж ув очах потемніло.

Попенко почав бірсуватись[1]), клястись-божитись, що він і не бачив, що він і не знає, що три части тілько й положено.

— Хай мене грім поб'є! Хай мене свята блискавка запалить! Хай я вдавлюся, хай я провалюся! Хай мене сира земля проглине, коли я їв чию часть, окроме своєї! — клявся Попенко.

— Побачимо, — сказав Жук і пустив Попенка.

Попенко, як заєць, вирвавшись, побіг до порога, почав кривитись, дражнитись:

«По дорозі жук, жук,
По дорозі чорний! . . . .»

— Ну-ну, ось унесуть обід. Дознаюся я, що ти ззів хліб!

---

[1]) частіше: бурсуватись — борюкатись

— Що ж ти мені зробиш? Ну, ззів! Їй-Богу, ззів! Хай мене хрест поб'є — ззів! Хай мене свята блискавка запалить, коли не ззів! Ну, так що? Що ж ти мені зробиш?

— Тоді побачимо!

Попенко так кивнув на Жука, буцім йому й за вухом не свербіла його похвальба. Отже тілько Жук глянув на його, Попенко, як дим, щез за дверима.

— І охота тобі з тим бурсаком воловодитися? — сказав йому, скривившись, мов після кислого борщу, Шестірний.

— Не твоє діло. Зась!

Шестірний призро глянув на Жука й, заклавши руки в кишені, заходив по хаті. Знайома Параска ввійшла, розставила стіл серед хати, накрила його, настановила тарілок і знову вийшла. Незабаром пахощі страви рознеслися по хаті.

Шестірний і Жук сіли.

— Дать тобі, Петре? — спитав Жук.

— Ні, я сам устану, — одказав Телепень і почав підвбдитись.

— До обіду так і встану, а в ґімназію, то й недужий, — сказав Шестірний.

— А тобі яке діло? — грізно спитав Жук.

— Таке, що сьогодні питали: чого так довго болієе?

— Знаємо ми, як питали! По вашій ми-

лості сьогодні треба ждати надзирателя[1]). Знаємо! — лютував Жук.

— Чого ж по моїй милості?

— Того, що ви лащитесь, як та собачка. І вже успіли сказати, кому що треба.

Шестірний перемінився в лиці — поблід, задріжав. Ні словом більше не обізвався він і почав тихо їсти борщ. Петрусь устав і сів за стіл. Попенко лукаво визирав зза дверей.

— Тимофію-брате! Прости мене! — моливсь він до Жука: — я більше не буду. Їй-Богу не буду! . . . Не будеш битися?

І почав крастись до столу. Жук тілько грізно блиснув очима, і Попенко опинивсь за столом.

Усі їли мовчки. Шестірний цідив юшечку, одгортав бурячки, цибульку, кріп. Жук їв, як робітний чоловік, не розбіраючи, що. Попенко, як горобець, ковтав-глитав, запихався, роздивляючись на всі боки, як злодій. Тихо. Тільки ложки, мов коси, знай, ходять од тарілок до ротів, од ротів до тарілок; бряжчать виделки, стукають ножі . . . Ось і обід скінчився.

Після обіду Шестірний походив трохи по хаті й узявся за книжку. Жук вивернувся на

---

[1]) розуміється: шкільного, доглядача, який стежив за поведінкою учнів поза школою

постелі й копирсав у зубах. Ліг і Петрусь. А Попенко блудив очима по хаті . . .

— Чорт-батька-зна-що в нас за хазяйка! — замовив він, перериваючи сумну тишу. — — У других на закуску ягоди, або що солоденьке-ласеньке, а в нас ніколи його і в вічі не побачиш . . .

— Де ж це у других? — спитав Жук.

— Та от, наші хваляться.

— То вони, мабуть, понакрадають у чужих садках, та й є! — неласкаво відрізав Жук.

— А мене сьогодні один підмовляв ягід їсти, — весело сказав Попенко.

— Ну, так чого ж сидиш?

— Ще рано.

— А коли ж, уночі?

— Еге . . .

— Красти?

— Чого красти? Бог на всякого долю родить! Та, мабуть, піду, бо доки дійду, то й сонце буде на-взаході. Принести й вам, братця?

Всі мовчали.

— Подавись ними! — процідив крізь зуби Жук. — Ти хоч би нашого не крав, а то, щоб він ягід приніс . . .

— Чого ти? Їй-Богу, принесу! Бог мене вбий, коли не принесу!

Жук мовчав. Попенко юркнув з хати.

Пішов Попенко, й за цілий день ніхто не промовив ні слова. Шестірний уп'явся, як кіт у сало, у свою книжку; Жук засмалив свою люльку, закадив і сплював усю хату; потім повернувся й заснув. Петрусь лежав і дивився на хмари диму, що носилися по хаті. Він слідив за ними, як вони згортались у клубки, як розгорталися, розстилалися довгими поясами; знову, як круто повертали, скручувалися, розходилися, розтягалися. Сонце якраз ударило в хату, й його ясні парости золотили ті сизі клубки диму, переливалися в його поясах різними цвітами, різними колірами. Ту затійливу[1]) гру світа з димом довго слідили очі Петрусеві, поки не втомилися, не закрилися. Обняла його сондрімота. І в тій легкій дрімоті чується Петрусеві, і привиджується . . . Чується, як рипнули чоботи Шестірного; привиджується, як він устав, подивився, чи спить Петро; потім підійшов до постелі Жука. Кулаки його заходили над чорним видом; сував він їх і під ніс і в зуби; примірявсь, як би дужче вдарити, та боявсь збудити, і зо зла скреготав своїми білими гострими зубами . . . А далі його очі загорілися-заграли . . . Тихо

---

[1]) вигадливу, з ріжними вигадками

засунув він руку в Жукову кишеню, витяг звідти люльку й положив на вікні, потім витяг тютюн, посипав трохи на постелі, а останній зложив коло люльки . . .

— А що то ви робите? Курити збіраєтесь? — пронісся чийсь пискливий голос повз вуха Петрусеві.

Петрусь розкрив очі — і здрігнув . . . Серед хати стояв надзиратель — невеличкий на зріст, мишастий на цвіт і схожий на мишу. Шестірний був ні-в-сих, ні-в-тих.

— Курити збіраєтесь? А дайте сюди люлечку.

Шестірний подав.

— Славна люлечка! Славна!! . . . Оце добре. Хай же я подарую її інспекторові.

— Це не моя, Петре Петровичу; їй-Богу, не моя! Се ось . . . — і вказав на Жука.

— Нічого, нічого . . . Там ми розберемо, чия.

— Я ніколи не курив і не курю! — виправлявся[1]) Шестірний.

— Нічого, нічого! . . . А ви чого, паничу, розтяглися, як кіт на печі? Уставайте лиш, покуримо.

Се кажучи, Петро Петрович будив Жука. Жук замурчав і повернувся на другий бік.

---

[1]) виправдовувався

— Паничу, паничу! Устаньте ради Бога!

— Га? — крізь сон спитав Жук.

— Дайте сірничка, закурити люлечку.

— Геть к бісу, не лізь! — одказав Жук і закрив голову подушкою.

— Та не к бісу, а вставайте . . . Чого ви засоромилися й закриваєтесь подушкою? Уставайте, покуримо!

Петро Петрович одкрив лице Жукове. Жук глянув — і схопився. Голова його була закушкана, очі попідпухали, лице оббрякло.

— Ануте, покуримо. Славна в вас люлечка, чудо яка! Нуте, покуримо! Ага, ось і тютюнець . . . Давайте лиш його сюди . . .

Петро Петрович протяг руку і взяв тютюн.

— Я не курю, — понуро відказав Жук.

— А це ж чия люлечка? Чий тютюнець?

— Не знаю. З нами стоїть семинарист. Може, його . . .

— Де ж той семинарист?

— Пішов кудись; видно, до товаришів.

— Ну, хай же ми розберемо.

І Петро Петрович поклав у кишеню й люлечку й тютюн.

— А ви, паничику, довго будете боліти? — спитав він Петруся, що, підвівшись, сидів на постелі, прикро подивився на його

болізний вид, на чорні очі. — Нельзя[1]) так довго боліти. Видужуйте, вичухуйтесь, а то багато уроків утеряєте[2]), в вищий клас не перейдете.

— Я ж невинуватий, — одказав Петрусь.

— Як невинуваті? Ні, винуваті. Бігали, видно, так, розхріставшись, або гарячі, води холодної напилися. От і простудились. Видужуйте, нельзя так.

— Та мені трохи лучче. Як-тілько одужаю, зараз прийду в ґімназію.

— Хорошо, хорошо. Ну, прощайте ж, господа. За люлечку й тютюнець завтра в інспектора побалакаємо.

І пішов з хати. Жук стояв, похнюпивши голову, а Шестірний кинувся, як слуга, розчиняти двері Петрові Петровичеві.

— Ти витяг люльку й тютюн з кишені? — грізно спитав Жук Шестірного, коли той вернувся в хату.

— Що? — мов не чув, спитав Шестірний.

— Собако! Блюдолизе! Єзуїт поганий! — мов корчаками сипав Жук докорами на Шестірного.

— Пайді вон, дурак! — зарусив[3]) Шестірний. — Кой чорт курить, а мені достанеться на горіхи.

---

[1]) не можна (моск.) [2]) утратити [3]) з пересердя гукнув

— Достанеться, погань ти водяна! Чого б воно досталося, коли б ти в сонного не витяг люльки з кишені, та не положив навиднбті?! . . .

— Я з тобою не говорю! — крикнув Шестірний.

— Підожди! Ти зо мною не так побалакаєш! — і, плюнувши, Жук знову ліг і заложив руки за голову.

— Телепень! — через скілько часу обізвав він Петруся: — ти не бачив, хто в мене витяг люльку?

— Я спав, — одказав Петрусь.

Жук устав, витяг скриньку зпід кроваті, виняв тютюн.

— Ну, з чого ж тепер покурю? . . . — безнадійно спитав сам себе. — От, прокляті!

Вирвав шмат паперу з книжки, обірвав рівненько, скрутив папіроску й, лігши, почав курити.

Сонце сідало. Стіни потемніли, тілько на сволоці ще бігали та стрибали останні парости західнього сонця, а по кутках зовсім уже стемніло. Шестірний сидів і дивився в вікно не вулицю. Петрусь і Жук лежали й мовчали. Жук тяг так немилосерно свою папіроску, що вона аж шкварчала, а вогонь освічував його хмурий вид; великі жмутки слини

раз-по-раз вилітали з його рота і грузько[1]) падали на долівку. Петрусь слухав того шкварчання, лічив сам собі, скілько раз сплюне Жук. Он у хаті зразу почервоніло; ясні коники на сволоці обернулися у здорові рожеві плями й де-далі блідніли та блідніли; хату окрили рожеві померки. Цвіт їх повагом потухав, крився темнотою. Скоро вони затовпились — і одна чорна темрява окрила хату. Постать Шестірного ворушилася проти вікна, чорна й непривітна, як тінь павука-тарантула[2]). Петруся зовсім невидно було; а в Жука несамовито шкварчала папіроса й освічувала його чорне люте лице.

— Чи в хаті є хто, чи чорт-ма? — крикнув Попенко, вбігаючи у двері. — Чого ви сидите поночі? А ну, братця, до ягід!

Він черкнув сірничком, і світ осяяв хату, зганяючи померки у глухі кутки, під стіл, дзиґлики, кроваті.

— Чого ви зажурилися, носи позвішали? Ну, кажу, до ягід! Баришня[3]), братця, дала, зі своїх білих рук так і всипала аж дві пригорщі! Ще казала, щоб приходив їсти, скілько схочу.

— Та тут, брат, біда! — чухаючи голову, хвалиться Жук.

---

[1]) чіпко, липко (як ось грузьке болото) [2]) ще кажуть: тарантух, тарантля [3]) панночка (моск.)

— Яка біда?

— Надзиратель був.

— Ну?

— Узяв люльку й тютюн.

— Як же він побачив? Хиба́ на-видно́ті лежали?

— То ж то й є, коли б на-видноті клав — і жалю б не було. А то добре знаю: покурив, положив у кишеню, та й ліг спати. Прокидаюсь — люлька в руках надзирателя, а тютюн на вікні.

— Що ж ти сказав?

— Що сказав? Збрехав! Сказав: не курю; а в нас, кажу, є семинарист, може, його . . .

— На що ж ти мене вплутав?

— То ж то й є! Я тепер і сам себе лаю. І щоб було, дурному, по правді казать . . .

— То завтра скажеш, чого ж?

— Та завтра скажу; а сьогодні мучить . . . — Жук задумався. — І кому яке діло було виймати люльку з кишені?! — аж скрикнув з горя.

— Та ну! Годі. Йди до ягід, — казав Попенко, сидячи за столом і ковтаючи ягоди, як индик зерно.

Жук підійшов. Узяв жменю й почав жувати.

— А тобі дати? — обертаючись до Петра, спитав Попенко. — На́! Ягоди добрі. — І він

кинув пів жмені на постелю. — А ти, Шестірний? Іди й ти, проквасиш душу.

Шестірний мов не чув; сидів і дивився в вікно.

— Його не займай тепер . . . Бач, як думає. Високе щось думає!

І Жук плюнув.

— Уже ж не про крадіжку ягід, — пропідив Шестірний.

— Не про ягоди, то про люльки, — вколов Жук.

Стихло. Трохи згодом постать Шестірного заколихалася; почувся глухий плач, котрий де-далі все дужчав-піднімався.

— Я не знаю, чого ти на мене наскіпався[1]), — крізь сльози мовляв Шестірний: — я буду інспекторові жалітися, їй-Богу, буду! В його взяли люльку, й я за його відвічай . . . Я буду прохати, щоб мене перевели з кватирі.

— І жалійся і проси. Чого ж? Доводь уже до краю! — грізно сказав Жук.

— Сами нічого не роблять, тілько сплять, та лежать, та курять . . . Урока за ними не можна вивчити, такий гармидер та колотнечу зведуть . . . Боже мій, Боже мій! — розлягався Шестірний.

---

[1]) накинувся

І плач його, одинокий плач, слався тонким пластом по хаті. Ніхто його не втішав; тепле слово привіту не виривалося з уст товаришів. Жук якось глухо процідив: «Бач, як невинуваті розлягаються!», і глухе те слово задавило жаль у кожному серці. Ніч своїми чорними очима заглядала в вікно освіченої хати й кожному нашіптувала свої чорні думки.

Заколихалася жовта пляма перед очима Петра Хведоровича, мов згонила непривітні тіні. Вони задріжали, поблідли, розтали. Знову світ, знову день, і пусто й холодно у сірій хаті! Петрусь лежить на постелі й дожидає обідати своїх товаришів. Убіг Попенко; уплив гордо Шестірний; не чутно тільки було важкої й нескорої ступні Жука. Жук аж над вечір вернувся. Ніхто його не спитав, де він був; нікому він і не казав про це. Каптанок, заснований павутиною, та темне лице казали, що Жук був у якомусь глухому та темному місці.

— Де ти, як чорт, убрався в павутиння? — не витерпів Попенко.

Жук грізно глянув через плече на спину каптана.

— Проклятий карцер! — промовив глухо й сів їсти.

Усі похилилися, похмурилися; одні білі

зуби Шестірного, вискиряючись, блищали, як сніг, з темного кутка хати. Заболіло в Петруся під серцем, здавило щось під горлом, він опустився на постелю . . .

На ясну пляму мов що дмухнуло й загасило її. Нічні померки розлилися кругом.

Нешвидко вже Петро Хведорович розкрив очі . . .

*

І знову рожевим світом глянуло на його перевите залізними штабами вікно. Надворі розцвітав ранок. Знову кривоногий сторож уніс миску й кухоль з водою. Знову вмивання, снідання, до котрого не доторкалася Телепнева рука. То був сухий і блідий Петро Хведорович, а то аж почорнів. Гаряча згага попалила його уста, вони були чорні; вогонь трівоги вилизав глибокі впадини у щоках, аж усмокталися вони всередину, вилиці й кістки гостро повидималися зпід сухої жовтої шкури; одні очі горіли болізним світом; білки їх були мутно-жовті, перевиті, як павутиною, крівавими жилочками; чоловічки тліли, як потухаюче вугілля. Страшно було глянути на Петра Хведоровича! Він ледвиледви на ногах держався. То не чоловік, а тінь чоловіча слонялася[1]) по хаті: їй не було

[1]) снувала, хилялася, никала

спокою на сім світі, й не приймала її сира земля!

Поснувавши по хаті, тінь знову лягла, і в рожевому ранішньому світі знялися її чорні думки: як голуби-вертуни закрутилися вони по хаті; як сніг у заверюху, заграли свого веремія.

І знову йому привиджується знайома велика хата в великому місті. І знову він зі своїми давніми товаришами. Тілько все це перемінилося, попідростало. Шестірний дивився вже паничем, тендітним, чистим паничем; на йому сорочка — як сніг; каптанок — як з голочки; усе на йому чистеньке-гладеньке, як і лице Шестірного — біле-рум'яне; одні тілько очі та зуби не перемінилися: очі — з зеленим виблиском, зуби — як перли. Зовсім навпаки йому був Жук: такий же розвальнуватий, такий неохайний коло себе, як і давно! Каптан у пір'ї, в пилу́; сорочка чорна, пом'ята; обличчя, правда, подо́вшало трохи, та очі ще більше позападали всередину, зробилися і хмурі, й непривітні. Попенко — в червонуватому сіртуці[1]), у рябій жилетці, в полосатих штанях, пригладжений, як киця припомаджений, надушений[2]). Сам

[1]) каптан, у Гал.: сурдут

[2]) наперфумований, (моск.)

Петро теж перемінився — підріс геть. Він уже в п'ятому класі; Шестірний та Жук у сьомому; а Попенко — в богословії[1]).

Ніч надворі холодна, зімова ніч, у суботу проти неділі. Такі ночі завжде зганяють людей у теплу хату, до ясного світла, до блискучого самовару. І коли надворі вітер виє, розносячи снігові замети, обдаючи пізнього прохожого холодними поцілунками, там у хаті, в теплому затишку, йде тепла розмова . . . Очі любо грають, із уст не сходить весела балакуча усмішка — і всі запивають її теплим та пахучим чаєм. Такі вечори часто проводив Петро у своїй рідній хаті. Тепер не те. Кругом померки, світла немає; червоне зарево полум'я гоготить з пузатої порепаної груби і світить на всю хату, все украшуючи в червоний колір: стіни, долівка й шибки — все миготить, мов розтоплене золото. Всі сидять коло груби й дивляться на вогонь, на його вогненні язики, що, сплівшись укупу, лижуть з усіх боків сухі дрова. Дрова тріскотять од того гарячого лизання, лопотять вогненними искрами і зливаються в одну хвилю вогню . . . Тремтить та хвиля, то піднімаючись високо вгору, то склоняючись набік, і разом з нею тремтить по хаті червоний світ, а у світові колишуться й бігають

[1]) найвищі кляси семинарії

довгі тіні . . . Тінь Жукова, як і хазяїн її, лежить серед хати на рядні — труситься, мов од холоду; Шестірного — сидить на дзиґлику і, схиливши голову, переходить то в одну, то в другу сторону, куди повійне вогненне зарево. Петрову тінь мов хто поставив серед хати; вона то підскакує вгору, то то опускається вниз; а тінь Попенкова ні всидить, ні встоїть, ні влежить. То вона опиниться коло тіні Жукової, задравши догори одну ногу; то сяде й колихається нарівні з тінню Петровою; то згорбиться, мов хоче поцілуватися з тінню Шестірного; то заскаче й забігає по цілій хаті, по всіх кутках . . . Коли тіні стрибають, скачуть, трусяться, товариство, не дивлячись на те, веде мирну розмову. Попенко розказує про своїх знайомих бурсаків, про їх завзяття, про їх п'яні прогулянки, про розбій цілої валки обходу[1]), про сільських попівен, попів, матушок.

— Попенку! — обірвав його Жук. — Оце ти розказуєш нам про свою братію, смієшся, глузуєш з неї. А що ти думаєш за себе? Де ти себе приткнеш, куди подінеш? Мабуть, так як і дід, прадід та батько поюртуєшся[2]), покрутишся, поки молодий, а там,

---

[1]) люде, що валкою обходять місто, доглядаючи, чи нема де злодіїв, розбійників, то що; звичайно казали на них: дозор

[2]) повертишся

і собі ж тією стежкою! Візьмеш за руку таку попівну, поведеш її в церкву, наречеш своєю жінкою, станеш попом, зів'єш своє кубло, та й будеш Божу Службу правити, нарожденних хрестити, померших ховати, а молодих вінчати? Чи як?

— А то ж! — одказав Попенко. — Учись, учись у цій проклятій бурсі[1]), тай покинь так на самому кінці? Себто, пливи-пливи, а на бе́резі возьми та втопись?! Може, й погуляю який там рік та другий, поки вишукаю багатчу попівну, та кращу парахвію; а там... пострижуся[2]) . . . Нам один шлях!

— А далі вчитись? — пита Жук.

— В академію[3])? Ну її, ще в ченці пострижуть.

— А в університет? Тепер же й вам можна.

— Чого я піду туди? Чого я там не бачив? Хиба́ мені університет хліба дасть? Тут уже певне знаєш, що хліб буде, а там — попошукай його! Багато я бачив студентів, що у драних штанях ходять . . .

— Так! — одказав Жук і замовк, щось думаючи. — Та воно, й попом бувши, можна добро робити, — трохи згодом каже. — Та ще, дивись, чи не більше, ніж кому другому,

---

[1]) духовній школі [2]) розуміється: в попи, висвячусь

[3]) розуміється: духовну (ось, як у Київі), вищу духовну школу, куди приймали по скінченню семинарії

бо піп так близько до народу; люде привикли попа батюшкою звати . . . От і будь їм за батька, Грицьку! Заведи школу, дітей учи; у свято — народні беседи[1]), повчай людей уму-розуму . . . Погано, що в вас медицини не вчать; воно б якраз пригодилося попові.

— Ту-у-ди! — розтягаючи, відказав Попенко. — Ради чого я буду це все робити? Що воно мені хліба дасть? Грошей дасть? Мужик іще поки темний, то і в Бога вірує; а вивчиться, то він і церкву твою забуде, і про батюшку поминай як звали. Прийдеться йому, коли не з голоду здихати, то над сухарем давитися. І поученій твоїх не буде слухати!

— Зовсім не так, Грицьку, зовсім не те . . . Народ ніколи не забуває того добра, що йому зробиш. Тілько роби яке добро йому; не шукай слави та грошей через те добро. Школу поведи так, щоб виходили з неї не писарі-п'явки, а грамотні люде . . .

— Та ради чого я це буду робити? — скрикнув Попенко. — В мене, може, будуть свої діти, котрих треба до розуму довести! Синам воспитаніє[2]) дати, дочкам придáне придбати, бо хто тепер бере безприданок?

---

[1]) розмови [2]) виховання (моск.)

Хто ж мені усе це дасть? Твоя школа, твій мир?!

— То й ти думаєш, — усміхаючись, умішався Шестірний, — що громада сама своїми силами виб'ється?

— А то ж. Від кого ж їй помочі ждати?

Шестірний зареготався.

— Чого ж ти смієшся? Ну, кажи, що ти думаєш!

— Я? — сказав Шестірний. — Я думаю так: попадись ти з оцим словом комунебудь, то й буде тобі на горіхи... Гулятимеш там, де Макар телят ганяє . . .

— Чого? Що ж я кажу таке?

— Як що? Хиба не видно, куди ти стрижеш? Громада сама себе знає, їй не треба ні старших, ні . . .

— Воно коли хоч, то краще було б, як би були всі рівні. Отже поки цього ще немає, то я й нічого й не кажу про це. Я кажу тілько, що громаді нічого від старших добра ждати. Коли сама вона не придбає, то даремні її надії!

— Як же вона сама його придбає?

— А ось як. По мойому, всякий, хто хоч трохи вище став од сірої маси народу, не лізь у пани, не висисай із народу крові, а віддай йому й те, що через народ придбав!

Се кажучи, Жук устав, і погляд його світив на всю хату.

— Що ж я через народ придбав? — допитувався Шестірний: — науку дав мені народ?

— Дав! — з запалом відказав Жук. — Він гроші дав, щоб тебе навчили!

— А віддай йому назад ті гроші, то, думаєш, він науку заведе на них? У шинку проп'є!

— Що ти сим хочеш сказати?

— Що без правителів твій народ ні к бісу не годиться!

— Хто ж проти сього спорить? Ти мене не розумієш . . . На що і правителі, як не на те, щоб вести народ уперед? Знай же це! Тілько ж знай і те, що правитель твій ніколи не віддасть усього свойому народові. Він ніколи не зречеться ні своєї власти, ні свого права, ні тоді навіть, коли власть його зовсім непотрібна буде!

— Такого часу ніколи не буде! — відказав Шестірний. — Завжде будуть розумні люде й середні люде. Розумні завжде будуть правити середніми . . .

— Чи правити-то?! А чи не робити одне добро, без твого правежу?[1])

---

[1]) правління (давнє слово «правеж» — означало: «екзекуцію», пор. правити з когось гроші, себто, екзеквувати)

— То ж, і робити добро.

Жук, як опарений, скинув на Шестірного грізний погляд.

— Ти, певно, в управителі полізеш? — якось глухо скрикнув він.

— А то ж! Ширша постать — більше нажнеш.

Вогонь у печі потухав; перегоріле вугілля тліло, та вже не давало вогню. Ще зпереду виднілись темні постаті товариства, за те за спиною стояла ніч і заливала все темнотою! При останніх словах Шестірного в печі якось невідомо схопився тонкий струмок вогню, — видно, знайшовсь десь непрогорілий прутик, — і вогонь освітив усю хату. Лице Шестірного виступило ясне, молодече, з білими вищиреними зубами, наче збіралось уп'ястись ними в когонебудь. Лице Жукове було хмуре-чорне, а очі кидали гнівний гострий погляд. За спиною, як стовпець, стояв Попенко з заложеними в кишені руками, а Петро сидів рядом з Жуком і добрим поглядом дивився на його, немов збірався сказати: «Годі, перестань! Тут не знайти тобі теплого привіту. Бач, який холод навкруги!» То було на хвилину. Прутик, згинаючись у три погибелі, згорів — і світ потух; білий попіл прикрив зверху червоне вугілля. Повіяло справді холодом; обдало темнотою, забуттям . . .

Петро Хведорович закрив очі. Чи то був сон, чи мана його? Навряд чи сон, бо Петро Хведорович кинувся, мов опечений. Він хотів щось сказати, та язик не повертався в роті, задубів; важке зітхання сперлося в грудях. Він захлинувся ним, як захлипається чоловік водою; а перед очима стояла вже нова мана.

Стояв цілий збір учеників, учителів, інспектор, директор. На столі лежала книжка в жовтій палітурці; та сама книжка, котру часто читав Петрові Жук, і котру в його взяв надзиратель. Як він про неї дознався, й як вона перейшла з самого споду скриньки до божниці[1]), — про те ніхто не знає; знає тілько Петро, що звечора Жук з Шестірним за щось довго змагались, а на другий день прийшов надзиратель і поліз до божниці . . . У зборі всі були похмурі; всі дожидали страшного, наче всі були на кару виведені . . . Ось прочитали про вину Жукову. Ось оддали йому щось у руки. Цілий збір заколихався — і Жук вийшов з ґімназії . . .

Як вернувся Петрусь додому, то Жук укладав уже свої пожитки. Він був якось разом і чорний, і ясний, і трівожно буботав:

— Петре! Тепер мої руки розвязалися. Сім рік вони були спутані, сім рік у мою го-

---

[1]) частіще вживається: божник (полиця на образи)

лову заганялися цвяшки ґімназичної науки . . . Як вона не тріснула від неї?! А коли не тріснула, то нічого про це і згадувати . . .

— Як же ти тепер думаєш бути? — питав його Петрусь.

— Так, як і всі люде . . . Що ж? Доступу мені в університет нема . . . Подякуєш за це від мене Шестірному: скажи йому, що він не забариться високо піти вгору! Це не останнє наше розставання, ми з ним повинні стрінутися знову — може, в таких вузьких суточках, де вже не розминемось так . . . Одначе хоч і не кажи; він сам добре знає! А сам ти, Петре, бережи своєї душі та свого серця. Коли тобі якнебудь прийдеться круто на широкому світі, знай: оця рука, хоч небагато, а запоможе тебе!

Жук подав руку Петрові — здорову, чорну, гарячу руку. Петро плакав. Обнялися, поцілувалися. Жук зложив свої пожитки на віз, сів і поїхав. Мов хто льоду приложив до серця Петрового, коли повозка скрилася з очей; мов хто здавив його за горло руками: сльози у три ручаї облили його лице. Він упав на постелю — й довго плакав, важко плакав, аж поки не спустилося сонце за гору, не обгорнула ніч землю, аж поки не прийшов Шестірний з гостей,

червоний-веселий. Від його страшно несло хмелем. За ним незабаром убіг Попенко. Він десь цілий день скривавсь. Ускочивши в хату, він хотів щось сказати Жукові, й великим дивом здивувався, як почув, що Жука вже нема — й не буде.

*

Сідало сонечко в сизо-чорні хмари; мов шматки розірваної ганчірки, висіли вони над горою, а зверху їх гоготіло червоне зарево. Як зарево блідніло-зменшалося, хмари, живі страховища, роздималися, піднімалися, і щось страшне гомоніло, блимаючи вогненними очима. Ніч чорною марою налягла на землю, й зорі не хотіли її звеселити. Темно, душно, парно, як буває душно й парно літньої ночі перед дощем. Ось він і не забарився. Шваркнула блискавиця, обвиваючи вогненним поясом тюрму, і спустилася стрілою в яр; гогонула земля, тїпаючи[1]) на своїх широких грудях, як пірину, здоровенні палати, височенні церкви й невеличкі прості хати; зацокотали шибки в вікнах; струснулися підвалини; загуло-зашуміло в повітрі. Дощ, як з відра, линув над землею і зразу покрив її калюжами. Побігли швидко, мов яцірки, потьоки з гір, стрибаючи на пере-

[1]) трусячи

ступах, звиваючися зміями по ровах, щось глухо булькотячи, грізно пінячи; зашуміла вода на низині, шукаючи виходу, і, не знаходячи, булькотала щось своїм бульбашковим язиком, наче сердилась. Моргала моргавка[1]) з усіх боків; переписувала темряву покрученими стрілами блискавка; а грім гукав-торохтав на ввесь світ своїм страшним голосом . . .

Усе те слухали люде з великим страхом у душі й молилися, щоб Господь їх помилував, одвернув свою караючу руку. Чули те й тюремщики, й якісь лихі почуття закрадались у потайники́ їх серця: вони й собі молилися, — молилися, щоб грізний грім розбив їх домівку, а блискавиця обернула її в попіл. Злі, лихі люде! Їм і трохи не шкода було свого безпечного захисту, даремного хліба . . . Злі-лихі люде!

Помчалися темні хмари далі, зоставляючи по свойому сліду воду, понеслися вони на другу сторону, гудучи та блимаючи: край чистого неба усміхнувся своїм голубим личком з блискучими зірочками-очима. Повіяв легенький вітрець, струшуючи з листя неопалі краплі, блиснув місяць, і усміхнулась до його земля. Заходив він, як староста, по

---

[1]) народня назва блискавиці (пор. циганську анекдоту про блискавку)

горах, долинах, по людських оселях; заглядав у темні шибки вікон, довідатись, чи впокоїлися люде; прокрався крізь цямрину у криницю, пірнув на саме дно невеличкою искоркою, вискочив — і пішов никати по калюжах, заглядати в яри, зазирати в провалля.

Люде зраділи, що минула лиха година, слалися спати. Розбишаки безнадійно махнули рукою, зо зла сплюнули й собі простяглись, мов собаки, по своїх нарах[1]). Сказано: злі-лихі люде!

Петро Хведорович не спав. Він слухав, як достукувався дощ у його вікно, як гула хата, коли розкочувалися страшні грюканини грому, додивлявся, які кривульки рисували блискавиці. Як же все затихло, як занімів надвірній гомін, знову стала над його очима знайома пляма, і знову заходили в ній знайомі тіні . . . Ось він мчиться додому — вільний, скінчивши ґімназію. В його пилом припалій голові зароїлися всякі думки. Сонце стоїть серед неба, і світ його розстилається по полю: то половіє на жовтих нив'ях жита, то зеленим вогнем горить-миготить на ярині, то червоніє на лапастій гречці. Наздогін йому понеслись його думки . . .

— Чиє це поле? — пита він у кучера.

---

[1]) тюремний піл, тапчан (моск.)

— Грапове, — понуро відказує той.

— А де ж людське?

— Це все грапове: верстов на трицять вподовж і на двацять ушир . . .

І думає він молодою головою: чи ґраф то його оброблює, чи копаються його білі руки в сій чорній землі? А серце йому шепче: ні, ґраф у столиці гуляє, тепло йому й затишно, весело й роскішно, і не знає він ні в чому недостачі, бо не знає і краю у свойому добрі. Тут, замісць його, Німець заправляє: чужими руками землю оре, чужою працею її оброблює; а Жид за те гроші носить . . . Тепло й Німцеві, тепло й Жидові! Куплене добро, добуте чужою працею, склали на мужичі хури. Без краю потяглися вони степом до залізниці. А там залізний кінь помчить їх до моря, а море підхопить на свої чорні ребра — й помчить-понесе по всьому великому світу, по всій широкій землі, кинувши дома ні більше, ні менше — скілько треба на те, щоб не поздихали з голоду робітні руки . . . Добро пішло по світу, а гроші до пана . . . І гудуть його палати серед столиці бенкетами, грають вогнями, блищать золотом . . . А тут, серед поля, скиглить голодний люд свою голодну пісню. Стелиться вона вітром на змочених його пóтом ланах, а сонце їх золотить своїм ясним світом. Що йому до того, хто

плаче, хто скаче? Воно всім однаково світить, і всіх однаково гріє . . .

І темніє світ ув очах Петрових, застилає його важка туга. Ось бовваніє завод. Здоровенний димарь викидає клубками білий дим.

— Що то? — пита Петро.

— Винниця[1]).

— Чия?

— Грапова. Жид куре[2]).

— А то чий палац?

— Грапів. Німець живе . . .

«А то на пригірку чиї чорніють хати — з кривими верхами, дірявими оселями, оббиті дощем, обшпучровані[3]) негодою?» думає сам собі Петро . . .

— Торкай, торкай коней! — каже він, одвертаючи своє лице від того . . .

Коні помчались. Дзвоник залізним серцем вибива йому зичну голосну пісню. І гуде та пісня ввесь шлях, усю велику дорогу аж до рідного дому. Там стрівають його рідний батько та мати. Погорбилися обоє, постаріли. Не старіє тілько радість у їх серці: батько радіє своїм сином; мати не надивиться на свого сокола.

---

[1]) ґуральня [2]) курить (лівоб. форма) — в Галичині кажуть: гонить (горілку) [3]) пооббивані, знищені

— А куди, сину, тепер? — пита батько.

— А туди, куди й усі. До університету, в Київ.

— Тепер, сину, небезпечно по тих неверситетах, — каже мати: — гонять вашого брата, кажуть, з учених усе лихо встає . . .

— Петро не той, стара, — відказує батько: — він не стане з такими водитися.

У Петра дух захопило у грудях. Шкода йому рідного батька й матері, що зросли у инчих установах[1]), викохались на инчих звичаях . . . «Что мні і тебі, жено?» вчувається йому, й носиться перед його очима святий образ святого Чоловіка.

— Чи знаєш, сину, Шестірного? — пита мати. — Ви з ним, хоч і не разом ішли, та ти б повинен його пам'ятати.

— А що він?

— У столиці вчиться. Через рік, кажуть, великим паном буде.

— А де Жук? — пита Петро.

— То пропащий, сину! — безнадійно сказала мати.

— Як саме?

— Так. Змандрував кудись. На заробітки пішов, чи що; тільки, як пішов, то й слух за його запав. Бідна мати до мене прийде, роз-

---

[1]) в розумінню: обставинах

питує за тебе і плаче, розказуючи за свого: «Чи йому недобре дома жилося? Чи він у чому недостачу терпів? . . . Дак ні же, взяв у голову: ,на заробітки піду'! І пішов, і скрився, мій сокіл, і нема від його ні вістки, ні чутки ніякої». Та так плаче, так плаче, сердешна мати!

Канікули[1]) не забарилися пробігти. Петро знову в дорозі. Виряджав його батько, наставляючи, а мати, наказуючи, щоб стеріг себе, не давався в руки «лихим людям», котрих тепер стілько розвелося, що хотять у достачах усіх зрівняти, зрікаються свого добра, свого роду й ідуть на неминучу загибіль . . . «То лихі люде!» каже мати. А серце Петрове болить разом з материним серцем. Йому вчувається пісня голодного люду; йому ввижаються їх недостачі, їх кальні репані руки, їх попечені види, їх нечесані кустраті голови . . . Ось ціла верве́чка[2]) їх з засуканими по локоть рукавами, з перегнутими спинами ворушиться по жовтій ниві. Як крюк[3]) журавлів, тихо-помалу сунуться вони вперед та вперед, колишучись-хитаючись; поперед їх стіна жита; позаду — як побите військо, снопи лежать рядами. Клоняться довгі стебла додолу, лягають під їх

[1]) вакації, ферії [2]) ряд (мотузок) [3]) звичайно кажуть: ключ журавлів.

зубчатими серпами. Сонце стоїть над головою; пече, а не гріє. Біжить піт з женців, заливає очі, капає з носа, мов з лійки. А вони все колишуться, все посуваються далі та далі. Ось підвелась одна молодиця в чорній дерзі[1]), підперезана червоною крайкою. Ухопилась вона нестямно своїми руками за спину і, кривлячись, розгинала її, охаючи.

— Боже поможи! — обізвався Петро з воза.

— Спасибі.

— Своє жнете?

— Ні, панське.

— А з якого?

— З десятого . . .

Візниця став, даючи волю паничеві побалакати.

— Поганяй, поганяй швидче! — каже Петро.

Коні рвонули, курява знялась — і видно тілько було, що молодиця знову схилилась, і знову заколихалася її постать. Далі курява все закрила. «Лихі, лихі люде!» думається Петрові, а серце його щемить-болїє. Окриває його важка туга; обгортають важкі думки голову; а перед очима — в одного боку, мати шепче: «лихі люде!», а з другого — вони,

---

[1]) жіноча вовняна одежа, що її носять старі жінки, замісць плахти, вона чорна (дерга)

лихі, стоять і вказують йому на поле, що тілько-що минув. «Дивись, дивись!» мов кажуть їх понурі очі . . . Петро й без того бачить. «Ой, мати, мати! Ти ж учиш любити!» шепче Петро. Виривається в його душі якийсь крик журби, якийсь лемент горя й росте, росте в його серці, окриває думки, ширить-просторить перед очима знайоме поле, перегнутих людей . . .

Скілько раз по зеленій весні
Бачив вас по долинах розлогих?
Слухав ваші тяжкії пісні,
Ту голодну молитву до Бога?!

— шепчуть гарячі уста Петрові . . .

І тепер, тілько вийду на шлях,
Ховрашки[1]*) мов, розкинулись люде*
По безкраїх розлогих степах,
І їх пісня тугу́ мою-буде . . .

Та туга́ з їх сльозами зросла,
У нужді та неволі кохалась,
Тим важкая безмірно така
І, як степ той, — широка-безкрая!

Далі . . . далі . . . Степи широкі, могили високі, села з дрібною дітворою, що в одних сорочках, побравшись за руки, ганяє по вулицях, босими ногами слід пише, малими ру-

---

[1]) степові звірятка, суслики

ками підкидає пил угору і криє себе, мов запоною, від цікавих очей, хутори німі між горами, котрих спокій сторожать зелені верби, посхилявши свої віти в колбдязь[1]). Городи́ курні, нечисті, з тисячею жидови, що, як черви, кишить серед базару, серед міста, виглядаючи з крамниць, зі шинків. І знову поле, і знову перегнуті люде, могили, хутори, села, городи́, і нудна та курна дорога . . . Далі . . . далі . . . Ось засиніла на небосклоні попруга. Чи ліс то? Чи гори? Ось блиснула золота баня з церкви; зазеленіла її покрівля; забіліли боки . . . Цілий ряд палат, будинків, мов ряд білих зубів виставився на горі . . . Київ! Київ! Тихий, мов підземний, гомін, разом з забоями[2]) дзвонів, доносився до його вуха. Де ж Дніпро?! Ось і він — синій, аж чорний, як шкура велетня змія, підіймав свою гребенясту спину, роздимав покручені боки — і з ревом та гуком стрибав на кам'яний берег; думка то збити з ніг німу величезну гору!! І сердитий! Лютуючи від невдачі, котив назад свою пі́няву хвилю. Далі! . . . Швидче! Кватиря на кінці Київа, університет, товариство . . . Скілько то його? З різних кінців, з різних сторін назліталося юнацтво набіратись розуму, слухати правди слова . . .

---

[1]) криницю [2]) безнастанне дзвонення (пор. в забій бити)

І всі молоді, як перемиті, і всі, хоч часом прикриті й латами, пригнічені нуждою, а з гарячим завзяттям боротися з нею, з дужими руками помірятися з життям, з гарячою головою, повною надій широких, шукання правди . . . І все те тілько й дивиться уперед, тілько й знаходить там свою утіху, свою радість, своє добро. Теперішнє, що колесить кругом його, таке непривітне, таке темне, безрадісне! . . . Там тілько, в туманному просторі грядущого, горить-ссяє святе сонечко! До його, до того кращого стану, де не чутно сліз та горя, де не видно нужди та недостачі, де воля усміхається своїм теплим сміхом, до того тілько й назброїлися оці молоді сили! Кожен тілько тим і живе й дише, кожному воно сниться і ввиджується. А тут? Перед очима? Се треба розвіяти, як пил, змести, як нечистоту, вирвати з корінням, як жалку кропиву. Прикрим поглядом дивляться на його молоді очі; холодним сміхом обдають його гарячі уста. Тепле юнацтво, чесне юнацтво! З його клекотом зливав свій голос і Петро; до його надій притулив і він свою святиню; до його сили приложив і він свої руки — і . . . помчавсь по тій широкій річці розумового життя, яку котять університети.

Він такий чулий до сльоз та до болю, уразливий до безталання та нужди, він

узявся ті сльози виводити, ту нужду показувати... Гарячим словом, як гострим ножем, він вирізував-обрисовував тяжкі визерунки нужди; у страшних картинах безнадійности та горя малював він її гіркі затіви[1]). Перед очима він ставив живих людей з живими муками, зі своїми невеличкими надіями: тілько хату теплу, працю повсякчасну, життя без нужди — і того немає! . . . І стогнали перед очима люде, розливаючи свої живі сльози . . . Товариство обгорнуло Петра, як доброго товариша; привітало, як свого небезталанного[2]) писаку. Воно покладало великі надії на його; помагало йому в його праці — то добрим словом, то розумною порадою.

— Знаєш, Петре, що тобі бракує? — раз спитав його один з товаришів, прослухавши сумну його приповістку, як Жид обдурює хлібороба.

— А щó? Кажи!

— Ти мало бачив людей. Ти все малюєш нам тілько своїх хліборобів та орачів. Правда, добре малюєш; та хиба ж тілько все хлібороби та хлібороби. Є багато й майстрових, усяких ремесників. Ти ніде їх нам не вивів, не показав, буцім їх і немає, і ніхто не бачив

---

[1]) спонуки, заходи, вигадки

[2]) себто, не без таланту, талановитого

їх ніколи. Чого краще? Щоб не далеко ходити — ти бачив наших рибалок?

— Ні.

— Гее! Завтра, братця, ходім на рибалки. Чуєте? Завтра, чуть зоря, туди. Там можна й їсти зварити, хліба тілько візьмемо.

— Добре! Добре!

Другого дня ще не вспіло сонце виткнутись, ще не вспіло продрати свої вогненні очі, коли київські гори курилися туманами, а Дніпро, запнувшися своєю димовою запоною, ховався від людських очей, — по зеленій оболоні метушилися в тумані щось за тіні. То Петро з товариством простував до рибалок. Туман обдавав їх своєю холодною парою, осідав на їх своїми дощевими краплями, велика роса мочила їм ноги. Вони йшли собі, молоді, жваві, веселі. Вели жартівливу розмову, співали пісень, ганялися один за одним. Оце крізь сірий туман щось зачорніло, пляма де-далі все висовувалась, виразніше витикалася.

— Що то, сіно? — спитав хтось.

— Та то ж курінь.

Підійшли. Кругом куріня не видно нікого, тілько поверх його лежали сітки, та геть одсторонь на вбитих у землю лозинах, дебелів[1]) невід.

---

[1]) те ж, що лебенів — ледви що видно його було

— Чи тут є хто? — спитав один з товаришів, відхиляючи двері в курінь.

Звідти не одклікався ніхто. Декотрі порвалися ввійти в курінь.

— Не ходи туди. Там немає нікого.

Та ні, он щось чорніє, — сказав один і, нагинаючи голову, пішов. За ним і другі.

В куріні було сиро. Трюхла солома жовтіла, по боках стояли казанки, лежали торби; в одній мисочці жевріла мілька[1]), у другій жовтіло пшоно. Геть, аж у самому кутку, на розісланому сіряку, лежав чоловік. Голова його закустрана, борода висипала, як щітка, на виду одні кістки, обтягнені блідою шкурою, очі великі горіли якимсь болізним вогнем. Чоловік лежав і, не кажучи ні слова, дививсь на їх своїми гарячими очима.

— Здорові були! — привітало його товариство.

Чоловік скривився й ледви чутно вимовив:

— Здорові!

— Що це ви, дядьку, недужі?

— Оох! . . . Бодай не казати! — й безнадійно махнув рукою.

— Що ж у вас болить?

— Та все болить . . . — Чоловік став підводитись, і чутно було, як хрущали його

---

[1]) дрібна риба

кістки. — А найбільше руки, — переводячи дух, вимовив він. — Ще хоч би не сі ви́разки... — і показав свої чорні порізані пальці. Широкі шрами, вже піджилі, перетиналися недавніми, що мов серпом були порізані, червоніли й ятрились. — Сказано, не можна ні до чого й торкнутись . . . аж пече, так болить... Пальців не можна зігнути... Оох!

Він узявсь за голову рукою і промочив смажні уста язиком. Товариство з жалем дивилося на його.

— А де ж ваші?

— Та ще не вернулись. Вони надходять тоді, як сонце геть підоб'ється. А що ви за люде?

— Та ми з го́рода. Вийшли погуляти та й завернули. Чи не можна в вас риби добути?

— Підождіть, наші прийдуть . . . Може, й можна буде. Не ловиться щось і риба тепер. Чи її виловлено, чи такі літа настали, — Господь його знає! . . . Колись було закинеш раз невід — насилу витягнеш; а тепер бовтаєшся цілу ніч, змокнеш, виморишся, як собака, а що того влову? І на базар соромно піткнутися! А треба ж і за воду заплатити, і на невід відділити . . . Б'єшся-б'єшся, як риба об лід, а що того заробітку? Що заро-

бив, те й віддав, а собі знову позичай . . . Трудне наше життя! . . . Ще ж хоч би здоровий був, а то от валяєшся, як я тепер . . . то вже краще з човна, та в Дніпро! Вчора жінка приходила . . . їсти, каже, нічого . . . Думка-то, чоловік заробив . . . А чоловік — дохлий валяється . . . Посиділа-посиділа, пожурилася-поплакала, та з тим і додому пішла.

Знову чоловік провів по лобі рукою, знову промочив язиком смажні уста.

Товариство заметушилося, стало шептатись. Дескілька сріблякiв упало коло чоловіка на сіряк.

— На що це? — спитав він.

— Візьміть, дядьку, на ліки буде.

— Спасибі вам!

Сонце почало підбиватися крізь густе курище туману, здавалося воно мов стиглий червоний кавун. Туман потроху рідчав, як молоко, білів. До куріня доносився глухий людський гомін і томлене чавкання ступнів.

— От і наші йдуть, — сказав чоловік.

Гомін наближувався, стало виразно доноситися слово. Чогось затріпалося серце Петрове, як він почув той гомін. Щось за рідний, знайомий голос здався йому. Товариство почало виходити з куріня, здоровкалося з

рибалками, котрі порались то коло снасти[1]), то коло свого вбогого господарства. Ті знімали сухий невід, навішували мокрий, щоб просушувався. Чорний мордатий чоловік, як ведмідь зарослий, ухопив здоровенну кошевку з рибою і з натугою поніс її в курінь.

— Що, Пилипе, не краще тобі? — спитав він болящого.

Ще знайоміше здався той голос Петрові: він десь його чув, тілько не пригадує, де.

— Та все однаково . . . Чорт його знає, що й робити, як не погірша, — відказав болящий.

Петро никну́в[2]) над курінь. Чорний чоловік якраз виходив з дверей. Очі їх стрілися.

— Жук! — скрикнув Петро.

— Петро! — придавив Жук, і кинулись один одного обнімати, цілувати.

Рибалки дивились і дивувались, що панич так обнімається та цілується з їх чорним товаришем.

— Як це ти? Яким побитом? Не ждано, не гадано! — казав Петро.

— Отак, як бач. Рибу ловимо.

— Братця! — гукнув Петро до своїх. — Мій давній товариш — Жук.

---

[1]) рибальчані, розуміється — знаряддя: сітки, вудки, кіски, перемет і т. д. [2]) зазирнув, глипнув

Товариство підходило, знайомилося. Жук познайомив і їх зі своїм товариством. Незабаром заблищало вогнище коло куріня; захитався казан на триніжку: варилося снідання. Рибалки і студенти, як рідні брати, перемішалися між собою, посідали кружком недалеко від багаття й почали балакати. Деякі розпитували рибалок про їх працю, про влови, про снасть; ті відказували й розказували. Жук з Петром одрізнились геть одсторонь і вели між собою розмову.

— Так це ти приїхав у Київ премудрости набіратись? — питає Жук Петра.

— Як і всі. А ти ж?

— Як бач. Шукаю премудрости у Дніпрі . . .

— Як був я дома, то твоя мати кілька раз була в нас. Розпитувала за тебе, чи не чув, де ти, плакала, — сказав Петро.

— Не вона одна плаче на сьому світі, — журливо відказав Жук. — Ще її доля й нічого. Другим їсти нема чого, в чужій холодній хаті пропадають. Що ж будемо робити?

— То ти хоч би написав до неї, що живий-здоровий, мовляв . . .

— На що? Щоб приїхала сюди довідуватись? Не треба!

Розмова на час обірвалась, обидва задумались.

— Не так, Петре, — почав знову Жук журливим голосом, — не так наше життя порізнилося, щоб ждав я від матері якоїнебудь помочі . . . Вона, вигодувана крепацькими руками, вирощена в панський сім'ї, не буде чистити тії риби, що син наловив її своїми руками; не буде ходити коло мого товариства, коли воно зляже, як отой лежить; не дасть свого добра — гоїти болячі виразки та порізи; не допоможе бідній сім'ї безталанного рибалки, коли заробітку немає, й вона, холодна й голодна, клене своє тяжке життя в чужій хаті . . . Чого ж нам сходитись? На віщо стрічатись? Щоб вилити каплю панських сліз на якесь безталання свого сина? . . . Господь з ним! Хай дожива свого віку на своїм добрі, а я . . . я, як бач, знайшов собі й захист і роботу! Коли б ти знав, що за добра душа, що за серце оцей темний неотесаний мужик, як його всі величають. Йому просвіти бракує — правда! Та де ж йому її взяти, коли йому і хліба не стає?! А щодо душі та до серця, то хай наші пани поповчаться в його й добро так любити, й лихо прощати . . . Я, Петре, з ним косив по катеринославських степах, тягав чуже добро з барок і нагружав[1]) судна на дніпрянському лимані, був по всяких за-

---

[1]) навантажував (моск.)

водах . . . І скрізь воно однакове! Все воно тепле, привітне . . . Тепер-от рибалкую . . .

— Що ж тебе сюди привело?

— Сюди? . . . От ви і в Київі живете, і людьми освіченими зветесь! Здається, повинні б привернути очі на громадські справи. Кому ж більше, як не вам? . . . Коли бачу — 'кий біс! Вас хилить[1]) головне питання, розумові замахи, а до життя, до громадських справ — вас не тягне! А коли б ви знали, кілько сльоз та горя веде за собою яканебудь одна справа, одна установа, що, сидячи в теплих хатах, вигадують ваші ж просвітителі! Вам байдуже, щó зробив з рибалками хоч би один тілько закон про оренду рибних озер та затоків?! Удавила б Київ та тисячадруга рублів, що наймає він свої рибні лови . . . А подивився б ти! Кілько осталося без роботи, кілько голодних ротів швендяє по гóроду?! Подивився б ти, яка драма, яка скрита драма йшла й іще йде он по тих обідраних, облупаних хатках? Там з голоду люде здихають! А яка шкода, яка велика втрата в тому, що звуть вони «духом предприїмчивости», коли б вона засновувалась не на кулацькім праві, не на грошах орендарів, а на праці намозолених рук робітного люду? Зпершу всі ці рибалки ділились на невеличкі

[1]) тягне, приманює

гурти; кожен гурт мав свій громадський невід, свої сітки, свої снасти; чоловіки ловили рибу, жінки її спродували й заробітком ділилися порівну. Потім сказали: плати за воду! Хай так . . . Складалися гурти собі, платили. Чого б, здається, більше? Ні! Знайшлись такі, що заздро подивились і на цей заробіток. Замулила їм очі й та щербата копійка, що лежить у кишені бідного чоловіка . . . Заздро стало, що в рибалки в кошику тіпається деколи жива осятрина, або стéрлядь[1]). Вони думають, що він її уминає з борщем, або з юшкою . . . А того й не бачать, що той осятер, або та стéрлядь, тілько й боронить його від голодної смерти! А кілько вона стбїла порізаних пальців, безсонних ночей, трівоги сім'ї: чи не сталось чого з чоловіком, чи батьком, чи не скрила його чорна Дніпрова вода? . . . Того ніхто не чув і не бачив. Бачить осятрину, або стéрлядь — йому й заздро стає! Щоб йому лопнули очі! . . . От, і пішов він у думу, й наддав тисячу більше від рибалок . . . А ваші просвітителі й тому раді, може, що й їм перепаде з тії тисячі! Завів свій невід, сітки, снасти, понаймав робітників і не пускає нікого на своїй части ловити. Приходиться другим з голоду вмірати . . . Що йому за діло? Він купив право

[1]) чечуга

на влов, а ти хоч здихай! Коли в тебе є гроші, йди поміряйся з ним, а немає — здихай!! От яким побитом погибли наші рибальські громади! Оце одну якось настягав я; держу, підучую боротись, та й не знаю, що з цього вийде . . . Поки ще все гаразд . . . Так отаке моє життя, Петре! А ти ж як думаєш за себе? Куди приткнешся?

— Я? Я ще не знаю, щó з мене буде, куди себе ткну. Набіраю поки-що сили, вдивлююсь у вічі людському життю, — думка колись виводити.

— Письменником хочеш стати?

— Еге ж. А ти як думаєш про це?

Жук скривився й почухався.

— Ти не згоджуєшся? — спитав Петро.

— Любов співати? — бевкнув Жук.

Як холодною водою обдало Петра зразу, зневага й ураза пройняли його серце. Жук побачив.

— Вибач, Петре, — замовив він далі. — Я, коли хоч, не бачу справжнього діла з письменництва . . . Що це за діло? Так з жиру багаті люде, не знаючи нужди, пробавляються.

— Он, куди ти вхопив! — сказав Петро. — От-то! Довго ж ти таки возився з темними людьми . . .

— Та й сам помазавсь їх миром?

— Ні, гірше . . . У простого народу є пісня, казка . . .

— Що ж, він нею живе?

— Живе в часи спочинку. Коли руки його спочивають, душа й серце просять роботи.

— Хай і так . . . Тілько це не дає йому їсти.

— Не дає. Ти вчиш його найлегче добути, а я обертаю людські очі на страшні картини нужди та горя, буджу жаль у серці . . .

Жук зареготався.

— Вибач мені, Петре! Вибач, будь ласка, за мій сміх! О-ох! Не зможу ж я удержатися, дивлячись на те, що ти таким благим оком та добрим серцем поглядаєш на діла миру сього . . . Хиба́ золото має серце? Та хиба́ металь проймеш словом? О, Петре! Ой, голубе мій! Не тут би тобі жити, не з цими скаменілими душами . . .

— Коли вода камінь пробиває, а то б живе слово не вразило душі! — відказав Петро.

— А через кілько літ ти повернеш людські голови на сей шлях? — спитав Жук. — Дай Боже, щоб через вік спізнали тебе люде й почали так думати, як ти думаєш! Візьми великих учителів, глянь на самого Христа . . . А я, Петре, тепер живу, сьогодні живу — і сьогодні немає мені їсти, і ніхто мені не дасть

хліба сьогодні. Що ж мені з того, що через вік буде, коли я сам з голоду здихаю?

— Не можна ж усього зразу взяти.

— Брехня! — скрикнув Жук. — Не можна всього — бери частину! . . . Я довго, Петре, думав над цим і додумався ось до чого: не можна просьбою — бери силою! Бийся, борись, а бери!

Петро мов хотів був перечити.

— Стій, не переч! Ми нічого не виспоримо . . . . Ходімо краще їсти . . . ми розуміємо добре один одного, — сказав, задумавшись, Жук. — Я тілько бачу, що шляхи наші різні, а їх становище, Петре, однакове . . . Де воно буде, чи на шибениці, чи у Дніпрі . . . Все-одно, де б воно не було!

Мов хто обложив кригою Петрове серце, мов хто холодними руками взявся за його горло від тих слів. Темне й непривітне грядуще підняло свою запону і глянуло холодними очима. Петро скрикнув і прокинувся . . .

Світ борюкався з темнотою; в вікно заглядав він мутними очима, а по кутах, мов трястя, тіпалися померки. Петро підвівся, сів. Серце його страшно билося, голова горіла. Сон, як живий, стояв перед очима . . . думки далі його потягли. Далі він бачить, як усі принялися снідати, пересипаючи сьорбання юшки веселою жартівливою розмовою.

Потім рибалки повкладалися спати, один Жук не лягав. Він водив його всюди, показував усі свої снасти, розказував, куди, що й як. Далі обід . . . сон . . . Сонце спускалось над вечір, як рибалки почали збіратись на роботу. Товариство почало прощатись.

— А знаєш, де Шестірний? — спитав Петро Жука.

— А де?

— Правовідом . . .

— О, я так і знав! От, як живі будемо, то побачимо, як він високо піде вгору, — сказав на прощання Жук.

Товариство повернуло на Київ, а рибалки до човнів.

І часто Петро з гуртом і сам ходив до Жука в гості. Приходив і Жук до його. Петро ділився з ним своєю працею. Жук иноді робив на неї і свої закиди. І вдячний же був за них Петро Жукові! То було слово самого життя, слово чоловіка, котрий не тілько бачив усе те, а й на своїй шкурі довідався добра того.

Далі . . . далі . . . Минали дні за днями . . . Петро все глибче та глибче поринав у свою працю, зжився зі своєю роботою. Страшна драма рибальського голоду лежала вже в його столі. Живі люде, живі їх муки приневолили й самого Жука дивуватись не-аби-якому та-

ланові Петровому. Захотілося Петрові далі йти, захотілося самому повітати у других обставинах життя. Забажалося йому побувати між «халамидниками», тими каліками-злодягами, що оселяють кінці великих міст. Захотілося йому побачити їх долю, їх горе: чим живе й чим дише сей люд. І . . . . поїхав Петро на останні свої канікули не до батька-матері, поїхав у місто N . . .

Темна дощева ніч, холодна, непривітна хатина, німі мовчазні стіни, вікно вгорі, перевите залізними штабами — домальовували йому картину життя . . .

— Хиба́ ж се життя? Хиба́ можна так жити?

Він знемігся, він упав на постелю. Мороз пробіг поза спиною; жаль здавив серце . . .

— Що я зробив кому? В чім провинився? — шептав він гарячими устами, не знаючи, що, й не знаючи, кому.

*

З грюком та зиком розчинилися двері. Чиясь проворна рука розчинила їх і не на одну тілько половинку, а разом обидві.

Почувся брязк острог, рип чобіт. У хату вступило разом два чоловіка. Один — воєнний, у синій одежі з білими викрутасами над

рукою. Петро його зразу пізнав: він познайомився з ним тії безталанної ночі... Другий — молодий, з русою бородою, одягнений у чорну сукняну одежу з хвостиками, з золоченими ґудзиками й темно-зеленим коміром; через розпірку незастібнутого віцмундіра біліла, як тонкий білий папір, сорочка, а на жилєтці бовтався золотий ланцюжок з брелоками. Сам невеликого зросту, рум'яний на виду, очі жовто-зелені, зуби білі, тонкі та довгі, мов голочки. Петро скочив з постелі.

— А, здравствуйтє, Тєлєпь! Вот ґдє прішлось с вамі свідєтьса![1]) — усміхаючись зеленими очима й вискиряючи свої білі зуби, привітався він.

Петро впялив у його свої здивовані очі. Перед ним стояв Шестірний!

— Ми с вамі єщо с дєтства знакоми... Дайте стульєв![2]) — крикнув він, обертаючись назад.

І миттю два москалі умчали два дзиґлики, на котрі й посідали Петрові несподівані гості.

— Ви єщо із ґімназії, помнітса... с тєм чорним... как бішь єво?... Жук, што-лі... — вів далі річ свою Шестірний: — ви єщо с тєх лєт атлічалісь... ісключітєльним об-

---

[1]) А, здорові, Телепе! Ось де довелося з вами побачитись! [2]) дзиґликів, крісел

разом мислєй. Помніте, жолтую кніґу, із каторої ви черпалі все ідеі?[1])

Петро стояв і не зводив з Шестірного своїх здивованих очей.

— Садітесь . . . Чево же ви стаїте? — солодко вимовив Шестірний. — Садітесь . . . раскажіте нам всьо, что ви знаєте па етому делу, па каторому мне прішлось с вамі в таком печальном месте встретітьса[2]).

Очі в Шестірного помутніли, зуби виблискували.

Петро мовчав і все дивився на Шестірного. Оже[3]) погляд його тепер не світив дивуванням, а якийсь вогонь займався в йому. Краска зразу обдала все лице Петрове. Чи то сором, чи гнів опанував Петрове серце? Ніхто не скаже.

— Што же ви малчіте? Садітесь, пажалуста, і расказивайте.

Петро ще глянув, ще, опустивсь на кровать — і ліг. Зуби Шестірного зразу потемніли, закрились губами.

---

[1]) Ви ще з ґімназії, пригадую собі, з тим чорним . . . як то його, Жук, чи як, ви ще в тих роках визначалися виїмковим способом думання. Тямите жовту книжку, з якої черпали свої ідеї? [2] Сідайте, розповідайте нам усе, що знаєте в цій справі, в якій мені довелося зустрінутися з вами в такому сумному місці. [3]) отже, але

— Ви забиваєте долґ прілічія[1]), — здвигуючи брови, мовив офіцер.

— Пусть уже ми с вамі билі товарищі, — ніби поясняв Шестірний, — ну, і тєперь вот жєлаєм васкрєсіть всє ґрубості билова таваріщества, но! . . . в присутствіі вот іх[2]) . . . — і він указав на офіцера,

Той вискалив свої гнилі зуби. Петро мовчав.

— Пусть так! — знову потяг Шестірний, і очі його загоріли хижим вогнем. — Ви, відна, долґай практікай вирабаталі для сваєвб корпуса толька два палаженія: стаячеє і лєжачеє . . . Пусть так! Расказивайтє жє нам, хатя лєжа, што ви знаєтє?[3])

Петро шпарко повернувся набік. Грізний його погляд упав на офіцера.

— Ви взяли мої бумаги? — скрикнув він. — Покажіть їх прокуророві, хай він мене винуватить по них, а не пригадує, що колись було ще в ґімназії!

---

[1]) Ви забуваєте про обовязки звичайности,

[2]) Хай уже ми обидва були товоришами, ну й тепер ось бажаємо воскресити всі грубости колишнього товариства, але! . . . ось перед ними . . .

[3]) Хай і так! Ви, здається, довгою практикою виробили для свого тіла тільки дві позиції: стояти й лежати, хай буде! Розповіджте нам, хоч лежачи, що ви знаєте?

І знову Петро ліг на спину. Шестірний цмокнув, скрикнув:

— Харашо . . . Ви атказиваєтєсь ат чістасєрдєчнава сазнанія? Ви атадвіґаєтє руку таваріща, каторая, может бить, чтонібудь і сдєлала би для вас?[1])

— Я нічого не скажу! — крикнув Петро. — Мені ні в кого й нічого прохати.

— Очєнь харашо-с. Ну, нам здєсь нєчєво дєлать; пайдьомтє далєє[2]), — промовив він до офіцера.

Обидва знялися, порипіли чобітьми — й вийшли. Москалі забрали дзиґлики і — знову зачинилися перед Петровими очима двері.

Гнів і жаль, холод і вогонь, радість і туга разом обхопили Петрове серце. Воно тріпалось, як пташка у клітці; виски сіпало, лице й очі горіли, як у вогні. Миттю він скочив з постелі, вхопився за гарячу голову своїми холодними руками і, мов навісний, забігав по хаті. Однімаючи руки від голови і стулюючи їх у кулаки, він затіпався, мов перед смертю, й заскреготав зубами.

— О, чом я, чом я не впився йому в ті зелені очі?! — сичав його голос по хаті.

---

[1]) Добре . . . ви відмовляєтесь од щирого признання. Ви відкидаєте руку товариша, що, може, і зробила б що для вас? [2]) Дуже добре. Ну, нам тут нема чого робити; ходім далі.

Петро знову вхопився руками за голову, знову забігав з одного кутка у другий. Так миша, ускочивши в пастку, котра з грюком зачинилася, бігає-метушиться: никне туди, кинеться у другий бік, поверне назад — нема виходу, немає волі! Залізні пруття кругом оповили її, а над головою носиться смерть, ряба та люта, з вогненними очима, з крючковатими гострими лапами . . . І з ляку бігає миша по пастці, ганяє своїми тонкими ніжками по деревляній долівці, вчепиться зубами в залізний прут — гризь! Не видержав гострий зубок — перепався надвоє . . . На віщо він тепер? Швидко ні один із їх не буде кусати . . . І знову миша спрожогу кидається вбік, знову ганяє по пастці . . .

*

Над чорною землею прокинувся світ. Не ясним соняшним оком глянув він на неї після похмурої дощевої ночі, а повіяв туманом, дихнув важкою парою. Закурилася земля, задиміла; пішов дощик, дрібний та тихий, мов крізь сито засіяв; стрепенулися темні ліси й, розправляючи, підставляли своє загоріле листя під дрібні дощеві краплі; зраділа зелена трава й підняла свої гострі листочки вгору; засумували пил та куриво, чорною калюкою укрили всі широкі дороги . . .

Добіралося вже до полудня. Кальною вулицею міста N. проїжджав невеличкий візок парою коненят, котрі аж перепалися[1]). На візку сиділа, покрита рядном, стара згорблена жінка і, знай, молила свого візницю поганяти скоріше.

— Ради Господа Бога, ради самого Христа святого, коли ти віруєш у його, поганяй, Іване! — молила вона своїм журливим голосом. — Швидче, швидче! Уже ж недалеко . . . Он до того чорного будинку, та й годі! І коням скоріше спочивок буде . . . Швидче, Іване!

— Та воно ви цілу дорогу, пані, все швидче, та швидче! — відказав грубим голосом візниця: — то он до того ліска, то он до того села, то до тії хати . . . Воно то нам сидіти добре, а коні, гляньте, — аж боки позападали. Ще хоч би не путь така! А то цілу ніч прав дощ, ще й тепер присипає. Ще добрі коні, що не пристали!

— Я ж прошу тебе, Іване, — мовила жінка.

Іван не сказав нічого; шморгонув тілько батогом по коненятах, ударив віжками, й коні підтюпцем побігли до тюрми. Недалеко від залізної брами зупинив їх Іван. Жінка ски-

---

[1]) схудли, охляли, з тіла поспадали

нула зі себе рядно й показала на світ своє сухе, жовте, пописане зморшками лице. На голові в неї була чорна хустка, на плечах чорна юпочка[1]), зпід котрої вибивалося чорне плаття; на виду й очах лежала чорна туга. Тремтячи тілом, не від холоду, видно, злізла стара з візка, й не пішла, — побігла до брами.

— Чи можна ввійти до смотрителя?[2]) — спитала вона часового.

Той гукнув у віконечко; перегук почувся з двору — і швидко забряжчали ключі, загарчали засуви. Брама розчинилася, впустила стару — і знову зачинилася.

— Ви чого? — спитав її неласкаво худий, шолудивий смотритель.

— Побачитися з сином.

— Опізнилися, матушка!

У старої щось покотилося по виду . . . То, може, дощева крапля впала з хустки? Смотрителеві було байдуже до того. Тай кому же до того діло?!

— Опізнилися, кажу, — знов одказав смотритель і відвернувся.

— Боже мій! Коли ж мені прийти?

— Прийом до обіду тілько буває.

— Я ж здалека приїхала . . . за сто верстов забилася. Змилосердіться надо мною, — прохала, кланяючись, стара.

[1]) каптаник [2]) інспектор тюрми

Смотритель мугикнув, щось процідив собі крізь зуби і плюнув.

— З ким ви хочете бачиться? — спитав уголос.

— З сином . . . з Петром Телепнем.

— З Телепнем?! — спитав смотритель таким голосом, що аж страх пробіг по виду старої.

— Еге . . . з Петрусем, з моїм єдиним сином.

— З ним не можна!

— Зовсім не можна? — ледви спитала стара.

— Сьогодні не можна; а завтра, як вихлопочите разрішеніє[1]), то до обіду можна!

— У кого ж те разрішеніє брати?

— У полковника . . .

І смотритель сказав прозвище.

— Боже ж мій! Я ж не знаю, де він живе: я приїзжа людина . . . в мене немає нікого знайомого, хто б указав!

— Язик, матушка, до Київа доводить!

Знову щось за вода змила обличчя старої. Постояла вона, постояла й, хитаючись, пішла назад.

— Треба, Іване, ще до полковника їхати. Так не пускають . . . — ридаючи, казала вона свойому непривітному візниці.

---

[1]) постараєтесь про дозвіл

— Я так і знав! Ще по го́роду будемо крутитись; шукати якогось полковника . . . Господи Боже мій! Коли вже спочинемо? Хоч би пристать де, просушитись.

— Хиба́ я сама, Іване, не радніша скоріше спочити? Я б радніша була на віки спочити, щоб не чути сього й не бачити . . .

— Сідайте хоч скоріш! — змилосердився Іван.

Стара ледви влізла на візок. Іван повернув коней — скоро вони скрилися в кальних городських вулицях . . .

*

Чи чуєш, Петре, хто тебе питає? Чи ти бачиш, хто за сотню верстов, по дощу, по лихій годині, примчався до тебе, не спавши й не прилягавши на часину, не ззівши ні крихтини від того часу, як тяжка вістка дійшла до її вуха?

Не чує Петро й не бачить у своїй пастці. Ноги в його зболіли, руки зболіли, голова і груди. Виморений, мов після тяжкої роботи, як сніп, звалився він на ліжко . . . Спати? Ні, сон тікав від його, як од напасти: він щасливим закриває важкі вії, покійним застилає ясні очі! А Петро не знав ні щастя, ні спокою. Душу його, мов каменем, навернули чорні думки, мов гарячою сіркою пекли його

серце, залізними пальцями давили й переминали мозок. Очі налилися кров'ю, покосилися[1]); лице пожовкло-почорніло, мов земля; від його й несло нею, холодною та непривітною, як буває під осінь. Волосся на голові дибом устало, а уста страшно та грізно кривилися. Що думав у той час Петро? Нічого не думав — і все думав! Він оддався на волю своїм думкам, котрі, як голодні звірі, метали його на всі боки.

*

Вечір спускався на землю, як знайома повозка знову простувала до тюрми. Знову стара мати встала й мала йти було до брами, та часовий тепер не пустив.

— Атвалівай, атвалівай, матушка![2]) — крикнув він.

— Я до сина, — простогнала стара. — Ось бумага, що можна з ним побачитись . . .

— Сєводня поздна. Завтра, матушка.

І заходив москаль, як машина коло воріт . . . раз-два, раз-два!

«Не піду ж я від тебе, лихе місце, що скрило мого сина . . . Буду я тут цілу ніч білого світа виглядати, того щасливого часу дожидати, коли побачу тебе, мій сину, моя

[1]) почали зкоса дивитись (моск.)

[2]) одходи (дослівно: одчалюй)

єдина дитино!» — не словами — сльозами промовила сама собі мати й пішла до візка.

Ніч далі та далі насувала; туман густішав та темнішав. Світилися вогні по хатах — і крізь туман здавалися жовтими кружалами. Заблищали вікна в тюрмі, мов окате страховище дивилося сотнею очей.

«Коли б я знала, моя дитино, котре твоє вікно, я б з його цілу ніч очей не спускала!» — мовила стара, зітхаючи та ридаючи, ридаючи та зітхаючи.

*

Не чув і не бачив нічого того Петро. Він тепер навіть не бачив і жовтої плями, що кожну ніч стояла перед його очима, ні постелі, на котрій лежав, ні стін, котрі, як вороги, обступили його. Серед темної мари чорних думок прочувається йому крик і лемент голодних, холодних людей, доноситься їх хрипотіння, їх важке бідкання . . . подає голос, мов важка гора налягла на груди й не дає дихати? Чутно скреготання, чутно голосіння:

«Боже наш! Боже! . . . Діточки мої! . . . Сім'я моя, сім'я моя!» . . .

Петро задумався і пригадав, як йому прийшлося раз ув-осени проїздити шляхом, де

строїлась[1]) залізниця. Ціла валка обірваного люду валялась попід тинню вбогого села. Голодний, холодний і недужий, перелазив він з місця на місце, від одного тину до другого, цокотав од лихої трясці зубами, прохав у кожного прохожого палючими очима помочі й, не діждавшись, сціпивши щелепи, страшенно стогнав, молився і, може в-останнє, викрикував найрідніші, наймиліші слова . . .

Петрові, мов хто шилом шпигонув у серце, так воно болізно повернулося, защеміло, занило . . . Він схопився рукою за груди й перекинувся на другий бік.

І вчулось йому знову голосіння — тонке, тягуче, мов хто тоненьку пилочку вгородив йому в серце й зачав пиляти то сюди, то туди, так щось безутішно голосило. Петро знову задумався, і пригадалася йому жінка, котру він колись давно, ще невеличким хлопцем, усього одним-один раз на віку бачив . . . Молода, з сухим, замученим нуждою та горем лицем, з глибоко запалими очима, в котрих недоля своє гніздо звила, стояла молодиця серед двору, ламала сухі свої руки — й тужила, без перестанку тужила . . . Коло неї двоє малих діток божевільно заходились тонким плачучим заво-

---

[1]) будувалась

дом . . . За двором стояв чоловік і, мов винуватий, похнюпившись, дивився в землю. То був староста. Він приніс жінці звістку за чоловіка. Десять років, як його віддали в москалі, десять років, довгих, як цілі віки, вона його дожидала, виглядала, поки староста не приніс вістки, що її Якова за віщось розстріляли! . . . А дома ж він був такий тихий, слухняний! . . . Молодиця голосила; діти лементували . . .

В Петра в голові помутилося; під саме тім'я мов хто гарячого жару насипав. Він без тямку засувався на ліжку, зітхнув і заскреготав зубами.

Димом і темнотою війнуло перед очима; в вухах дзеньчало та гуло. І довго-довго вчувався Петрові якийсь нерозбірний гук . . . далі крик . . . наче давило курище . . . пекло́ вогнище . . . А це зза хмари мов виткнулось сонце — і осія́ло темне поле. По йому здовж і впоперек бігали коні, переходили люде, палили з пушок, стріляли з рушниць. Он — несамовито звилась догори скалічена тринога коняка, хропла, кидалась на всі боки й налитими кров'ю очима дивилась на людей, що кругом обсипали поле. Військовий гук не вгавав . . . Он — один чоловік стовбула́[1])

---

[1]) головою вниз, стрімголов

з землею поздоровкався, тремтить, підпливаючи кров'ю. Он — другий біля його, задравши вгору голову, розкинувся навзнак, все де далі синіє, закриваючи очі. Он — третій, ухопившись рукою за груди, щось шепче, припавши ниць до землі. Чи він поклони б'є, чи він прокльони шле, чи прощається з білим світом? Бог знає. Злякана коняка, загубивши хазяїна, несамовито скаче полем; з усього розгону наступила йому копитом на голову — голова, як горіхова лушпайка, тріснула, шепотання затихло, коняка промайнула далі . . . А ось люде рівними лавами. Йде лава на лаву, посилаючи одна другій олив'яні гостинці, дишучи вогнем та димом . . . А позаду, наче пекло, клекотить вогнище: гогочуть пушки, гуде та стогне земля. Що це? Війна? Війна? . . . За яке добро так зчепилися люде? За які вигоди кинулась одна на одну така сила людей, мов собаки за шматок кістки? Хто б'ється? Кого б'ють? Не помирились царі за царства, вельможі за панства, пани за підпанства — й давай мірятися силою: хто більше загубить безневинних людей, хто розіллє більше людської неповинної крови . . . Немає серця, немає й жалю! Що їм до того, що в тій і другій стороні, по хуторах, по селах та городах, снують, мов тіні, старі батьки, матері, молоді

жінки, малі діти, ламають руки, плачуть, зітхають? У того нема сина; в того — чоловіка, батька... Серце омліває, ноги підгинаються, а уста шепчуть — молитви і прокльони, прокльони й молитви... Чи то безталанній людині, при нещасті, багато треба?!

Піна — не піна, крівава смага криє запечені уста Петрові; немов хто придавив його за горло: захарчав він, застогнав — і кинувся... У голові все пішло колесом, наче справді після чаду та диму... Серце, як не вискочить, тіпається, шпарко гонить гарячу кров по жилах: б'є вона йому в виски, б'є в тім'я... Петро зітхнув, ліг навзнак, притих, мов скаменів.

І сниться, не сниться, чує він і бачить: на краю великого міста сидять три його товариші у кривобокій хатині. Погляд у них сумний, лице сухе, заросле, самі зодягнені вбого, тільки й одні очі додають краси, виблискують, як зірки зімової ночі. Не ведуть вони розмови — веселої, довгої, гарячої, як колись давно: тільки коли-не-коли вирветься, мов зпід землі, з грудей якесь одрубне[1]) слово:

«Не можна так!... То не життя!... Це гірше каторги!»...

---

[1]) відірване

Вирветься, роздасться по хаті — й затихне . . . Здається: ці люде все вже перебалакали, до всього дійшли, на все поєдналися. Посумувавши так утрьох, — піднявся зпершу один, потім другий, третій, — вийшли з хати мовчки. На перехресті стали. Глянули в вічі один одному, мовчки один одному подали руки й розійшлись у різні сторони.

Петро ще дужче притих, затаїв у собі спертий дух, наче дослухався до чогось.

«Це не життя, ні! Яке наше життя? . . . Що це за життя?. . .» — доноситься до його людський гук, як рев лютого моря. Почули той гук високі палати, роскішні будинки, і затíпались зо страху. Летить погоня за погонею з одного краю моря до другого; шукає бунтівників, що сполохнули замлілі людські душі . . . Куди ховатися? На віщо ховатися? З чим ховатися? Похапали, як шуліка курчат. Неприступні мури, чорні кам'яниці приняли «бродяг» у свій захист. Чорне страховище, як крук, закрутилося над їхніми головами. Де вони тепер? Куди їх заділи? Ніхто не скаже. Пропали паростки, та не пропав корінь. Настане час — виростуть нові паростки, виростуть — і уразять! . . .

Прудка Петрова думка забігáє вперед. Чи то садок видніє, чи гброд, чи поле? Високо поросло роскішне дерево вгору, укриваючи

холодком зелену землю, на котрій, чіпляючись колосками за гільки, буяє роскішне збіжжя. На високих місцях, зза зеленого саду, мов зза хмари сонце, виглядають будинки — білі, чисті та ясні. Кругом їх, по садочках, бігають дітки, заводять веселі играшки. Старі, дивлячись на дітей, собі радіють; а голоси веселих пісень молоднечі, мов щебетання весняних пташок, разом зі садовими пахощами, пройняли все повітря. Чиї ж то сади роскішні? Чиє то поле родюче? Чиї будинки веселі? Чиї? А чиї сонце? Чия земля? Хибá воно не для всіх нарівно і світить, і гріє? Хибá вона не для всіх родить? Хибá не кожному треба заховатись од холоду, від лихої негоди?

Петро розкриває очі, підводиться і прожогом сплющує вії: через вікно, прямо йому в очі, вдарив червоний світ і засліпив його. Бачить він — червоний світ розлився по хаті, освітив сірі, непривітні стіни, пописав визерунками чорну долівку, застрибав по його постелі вбогій, прояснив угорі невеличку ополонку — маленьке віконце з гострими кігтями . . . Петро міцно сплющив очі і, як куль[1]) соломи, упав знову на ліжко. Задавлене ридання, глухий болізний клекіт у грудях вирвалися з одкритих, смагою спалених уст.

[1]) на заході України кажуть: пук (вимолочений сніп)

понеслися по хаті, бились об холодні стіни, слались по чорній долівці . . . І так цілу ту ніч, аж до самого білого світу.

*

Як сонце вже геть підбилося, впустили сердешну матірь у двір. Пішла вона у смотрительську, подала бумагу своєю тремкою рукою.

— Привести! — гукнув смотритель і почав ходити по хаті.

Пройшло хвилин п'ять. Господи! Які то вони довгі для матері старої! Ось щось за шелест почувся надворі . . . Мати, відверни очі! Двері розчинились, і в хату ускочив, озираючись на всі боки, Петро. На йому сіра сірячина, як на тюремщику; він нею, знай, угортувався, мов ховався від кого. Лице його, сухе та чорне, так і ходило ходором! То на йому сміх малював свої смуги, то страх кривив його корчами. Очі горіли, бігали неспокійно; голова — закустрана, нечесана.

— Сину мій! Дитино моя! — скрикнула мати, углядівши, й кинулась до Петра.

— Цссс . . . — ховаючи в сірячину голову, відказав він. — Чого ти? Хто ти?

— Хиба́ ти мене не пізнав, Петрусю? — питала жалібно мати.

— Не кажи мені любих слів! Чуєш! Чого

ти прийшла сюди? Що ти хочеш од мене? В мене все забрали, все . . . Були в мене хороші думки, широкі надії . . . Нема тепер їх! Чуєш? Я по твоїх очах бачу, що ти добра людина . . . Ти нікому не скажеш, що я тобі зараз скажу? Кажи — не скажеш? Ні . . . ні . . . я бачу . . . По твоїх очах бачу, що не скажеш . . . Ти добра людина . . . Чуєш же? Слухай: були в мене батько та мати . . . Ти моєї матері на знаєш? Ні?! . . .

— Хиба́ ти мене не пізнав, Петре? — з плачем вимовила мати.

— Ні-ні . . . не знаєш! Вона в мене добра, вчила любити. Я послухав, а тепер караюся за те . . . Гляди ж, нікому не кажи, чому вона мене вчила. То — страшне слово! Не кажи ж! А де мій батько? Ти знаєш, де?

— Батько твій дома.

— Правда твоя . . . А що він робить?

— Мучиться не згірше, як твоя мати, — каже стара.

— Не нагаду́й мені матері: прошу тебе! Я її любив колись . . . Що, як я сказав? Любив? 'Кий біс! . . . Я її не любив . . . Чуєш, не любив! . . . Я мучив її . . . еге . . . мучив! Тепер це в моді. Чуєш? Тепер того немає . . . Тепер мука, одна мука . . . О, мамо, мамо!! . . . — скрикнув Петро божевільним голосом і заридав на всю хату.

Не здержало старе материне серце: впилося синовим горем, і, як сніп, повалилася мати додолу.

— Ге—е—е . . . е—еть! — скрикнув Петро, натягаючи на голову сірячину, й порвався до порога.

— Виведіть його! — крикнув смотритель на москалів.

Двері розчинились, і Петро прожогом вибіг. За ним побігло два москалі, що привели його.

— Води! — крикнув смотритель. — Води! Помочі старій!

Принесли води, бризнули, — ні волосиною не повела. Розціпили ножем зціплені зуби, линули в рот води. Забулькотала вода в горлі, стара похлинулася, здрігнула — й розкрила очі.

— О—ох! — мов зпід землі, вирвалося з грудей тяжке охання.

Ще раз збризнули водою, ще . . . Стара підвелася, сіла. Голова в неї, як у п'яної, хиталася, не держалася на в'язах.

— Підведіть! — скомандував смотритель.

Підвели стару, посадили на дзиґлику. Вона прихилила свою голову до холодної стіни й важко зітхала.

— Матушка, а, матушка! — обізвався молоденький москаль. — Напєйтєсь вадіци.

— Ох . . . оох! . . . — стогнала стара. — Сину мій, сину! . . . — сльози градом посипалися з очей.

— Вадіци напєйтєсь, матушка! — гукнув москаль, підводячи кухоль до її рота.

Стара сьорбнула, ковтнула.

— Що ж мені робити, бідній? Що мені казати, безталанній? . . . — ламаючи руки, мовила вона безнадійно.

— Поїзжайте додому, — сказав смотритель. — Що ж вам тут робити? Ви бачилися з сином? Бачили, який він! . . . Ми його переведемо в больницю.

Стара затіпалась, облилася сльозами, встала — і ледви-ледви поплелася з хати.

— Провести! — гукнув смотритель.

Молодий москаль підбіг і взяв її під руку. Так разом удвох вони вийшли з брами.

— Ей, ти, как тєбя? — гукнув москаль на візницю.

— Іван. А що? — озвався той.

— Іді-ка, памаґі давєсті старуху до мєста[1]).

Іван підійшов і взяв стару під другу руку.

— Нє видєржала, бєдная мать!

— Зомліли? — спитав Іван.

Довели стару до воза. Підняли, посадили.

---

[1]) Йди, поможи довести бабусю до місця

— Що ж мені робити з нею? — питався Іван, дивлячись на стару, що, як закаменіла, сиділа на возі й не казала ні слова.

— Везі, брат, дамой, — одказав москаль.

— Куди ж ти її повезеш?

— Дамой. Ізвєстно.

— Як же ти її повезеш таку за сотню верстов?! — безнадійно вимовив Іван.

— Сотня вьорст? Фу, ти, брат!

— А—а, гірка моя та нещасна година, що я поїхав з дому! — скрикнув Іван, чухаючи голову.

Потім зануздав коней, повернув повозку, сів і помалу поїхав назад. Постать старої, мов яка колода, колихалася то в той, то в другий бік.

Москаль стояв і проводив їх жалібним поглядом, аж поки повозка не скрилася з очей.

— Вот брат, какія бивают дєла на свєтє! — промовив він до часового.

— Мати? — запитав часовий.

— Мать! — здихнувши, відказав москаль і скрився у браму.

А часовий знову, як машина, заходив коло воріт . . . раз-два, раз-два! . . .

*

Петро тілько вскочив у свою хату, зараз кинувся на постіль і прикрив подушкою голову. Він увесь тремтів, як у трясці, скорчувався й ховався під подушку. Трохи перегодом, крадькома, висунув свою голову зпід подушки й почав дослухатись. Зі сусідньої кімнати, зза стіни, виразно доносився чийсь важкий журливий спів. Пісня гула, як сум тяжкий, тужила, як журба пекуча на всю тюрму, плачем бреніла вона в вогкому хатньому повітрі. Петро зовсім розкрив голову, підвівся, сів. Як привіт знайомого товариша, пісня звеселила його: він почав усміхатись, прояснятись. Він зразу пізнав і той голос, і ту пісню . . .

— Ага!... Ого... — радіючи, скрикнув Петро. — Товаришу щирий! І яким побитом тебе сюди занесло?... От спасибі, так спасибі!... Не ждано, не гадано... Ти кажеш: поїдемо гуляти по Дніпру?... Добре, поїдемо!

Петро схопився, заплескав у долоні, забігав по хаті.

— Поїдемо, поїдемо! . . . Тілько от-же: тепер Дніпро такий сердитий, а в тебе човен хисткий . . . Одначе, не біда! Я прив'яжу себе, щоб не хитатись.

Петро кинувсь до постелі, вхопив простирало в руки. Д—е—е—е—р—р, так і роз-

кроїв його уподовж, видравши стьожку завширшки в долоню.

— До чого б тільки прив'язати? . . . Ага! Ось до сії дошки . . .

Руки в Петра трусилися. Миттю він закинув стьожку за стовпчик кроваті, миттю обкрутнув кругом шиї.

— Саме добре! Тепер гаразд! . . . Одчалюй тепер! . . . Одпихай, брате!

І він вагою всього тіла наліг на стьожку, падаючи на коліна . . . Світ зразу в віччю закрутився, потемнів; голова низче й низче спускалася . . . Хвилина . . . друга . . . третя . . . Промінь сонця стрілою промчався крізь вікно й упав якраз Петрові в вухо. Голова його ще низче опустилася, лице налилося кров'ю, очі витріщились . . . а промінь заграв, застрибав по його нечесаній голові. Він мов стукотав у неї, будив його . . . Шкода! . . . Незабаром сиза хмарка налетіла і вкрала блискуче сонце. Сумні померки розіслалися навкруги, — все похмурніло. Тілько чутно — одно гула, одно голосила сумна журлива пісня . . . Аж ось вона піднялась угору, забреніла й — завмерла . . .

Холодно й пусто стало. Туловище Петрове божевільно дивилося мертвими очима на чорну долівку — та нічого вже не бачило.

*

На третій день, над вечір, виїздив з тюремного двору візок, на котрому завжде вивозили гній і всяку нечистоту. Тепер на йому лежало щось прикрите сірою рядниною, а триногу кобилу поганяв, ззаду йдучи, кривоногий сторож.

То везли шматоване Петрове тіло ховати.

Кобила дотягла до кладовища і стала. Між кладовищем і шляхом, коло окопу, чорніла неглибока яма; а на окопі сиділи два грабарі, один чорнявий, другий білявий, і курили люльки. Як повозка наближилася, вони разом устали й узялись за лопати.

— Що воно таке, скажіть, ради Бога? — спитав білявий у сторожа.

— А Бог його знає.

— Старе, чи молоде?

— Панич, — одказав сторож.

— Панич?! — дивуючися, скрикнули грабарі.

— Що ж він таке зробив, що його заперли? — спитав чорнявий.

— А хто його знає. Нічого не зробив. Писав щось таке . . .

Грабарі стали, задумались.

— Отак, Пилипе, — вимовив білявий до чорнявого: — і вчися — лихо, і не вчися — лихо!

Узяли труну з воза, спустили в яму й закидали землею.

— Царство йому небесне! — сказав Пилип, закінчивши роботу. — Може, він і добрий чоловік був.

— Тю-тю! — відказав сторож. — Яке йому царство, коли повісився?

— Лиха вже його година вішала, а не сам собою! — зарішив білявий.

І, закинувши лопати на плечі, пішли грабарі позаду воза, попихкуючи люльки.

Сонце сіло. Землю обняла тиха ніч. Небо розкрило намет свій, синє, широке, глибоке! Зорі, мов малі діти, видивлялися з його своїми блискучими очима. Місяць плив по небу, розливаючи біловастий світ, котрий мішався з легким вечірнім повітрям. Безжурно він дивився на все — на гори, долини, на місто, що втихало. Байдуже йому, що робилося тут, на сій землі — холодним оком зорив він усюди. Що йому за діло, що край кладовища чорніла свіжою землею свіжа могила? Та й кому яке діло до того?

Ось, на широкому майдані, зза церковної тіні, виткнулось чотирі людських постаті. На декотрих жовтіли на головах солом'яні брилі, на других чорніли високі циліндри. В одного довга одежа спускалася до самих ніг;

широкі рука́ва майтолали[1]) сюди й туди, тоді як на других були якісь коротенькі куцини[2]). Видно було, що між трьома панами замішався піп. Тихо вони посували вперед; жарти, сміхи та регіт давали про те знати.

— А чули ви новину? — спитав піп.

— Яку?

— Мої товариші піймались у тюрму.

— Дивно, що твої товариші в тюрмі, а ти й досі ні! — проказав, жартуючи, чийсь товстий голос.

— А, справді, дивно! — зареготався піп. — Їй-Богу, правду кажу... Одного позавчора зловили, і веселий, знай, співає! Мабуть, чує свою скору погибіль. А другий два дні, як повісився. Дурний! Коли вже наважився вмірати, то так би і вмірав. От би й мені перепало рублів зо три на похорон. Було б на пулечку![3]) А то наш кривоногий сторож сам і ховав, і поминав.

Отак розказував молодий тюремний батюшка, отець Григорій Попенко, заливаючись веселим реготом.

---

[1]) теліпались

[2]) коротка одежа, чоловіча й жіноча, з низьким коміром з трома складками (вусами)

[3]) вкладка грошима при грі в карти

Скоро вони дійшли до краю майдана і стали проти вулиці.

— А що ж, може, пом'янемо товариша? — спитав товстий голос. — Ще поки спати, одну можна збити.

— Та кажу ж, не заробив за похорон! Ні, пора спочивати; завтра служба . . .

І піп позіхнув на все горло.

— На-добраніч! Іду спати, — сказав він, прощаючися зі своїм новим товариством, завзятющими картярами, і повагом поплівся вулицею.

*

Чи спала сю ніч Телепнева мати? І що снилося старій людині? Вона вже дома, горює разом з батьком (котрого скинули з місця) по свойому безталанному Петрусеві. Сумуючи, шепчуть вони таємно обоє:

— Лихі люде! . . . Лихі люде!

*

Добіралося геть за північ. Місто спало. Вогні потухли. Ув однім тілько здоровеннім будинку посеред міста вогонь не вгасав і досі. У пишній, роскішній хаті, зігнувшись над столом, сидів товариш прокурора Шестірний і, розбіраючи Телепневі бумаги, писав. Коли на який час одривався він од пи-

сання, щоб перевести дух, перед його очима носились одне за одним — ордени, вище місце, і усміхалася чудовна постать багачки-жінки. Шестірний і собі усміхався, вилискував своїми тонкими зубами й, забуваючи про неміч, мерщій хапався за перо, і писав-писав, аж перо рипіло-гарчало.

*

А в тюрмі одно тужила, одно голосила сумна Жукова пісня . . .

Кінець.

Заходом

УКРАЇНСЬКОЇ НАКЛАДНІ

виходить

„Бібліотека українських і чужих романів“.

Досі появилися ось які твори:

1. **СВИДНИЦЬКИЙ АНАТОЛЬ: Люборацькі,** сімейна хроніка, стор. 303, 8⁰.

2. **КОБИЛЯНСЬКА ОЛЬГА: Царівна,** повість, стор. 432, 8⁰.

3. **МАЙРІНК ҐУСТАВ: Ґолєм,** із німецького переклав Володимир Левицький, стор. 286, 8⁰.

4. **КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ АНТІН: Рубають ліс,** повість, стор. 379, 8⁰.

5. **ФРАНКО ІВАН: Захар Беркут,** образ громадського життя Карпатської Руси в XIII. віці, з передмовою й під редакцією Василя Верниволі, стор. 245, 8⁰.

6. **ТОЛСТОЙ ЛЕВ: Відродження,** роман у двох томах (трьох частинах), переклав Василь Сімович, з портретом Л. Толстого, стор. 289+378, 8⁰.

7. **КОБИЛЯНСЬКА ОЛЬГА: Земля,** повість, стор. 445, 8⁰.

8. **ЯЦКІВ МИХАЙЛО: Танець тіней,** роман із рідного побуту, в трьох частинах, стор. 469, 8⁰.

9. **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН: Причепа,** повість, стор. 356, 8⁰.

10. **КЕЛЄРМАН БЕРНГАРД: Тунель,** роман, з дозволу автора переклала Дора Сімовичева, під редакцією і з переднім словом Василя Верниволі, стор. 460, 8⁰.

11. **ФРАНКО ІВАН: Перехресні стежки,** з портретом автора, з переднім словом Василя Верниволі, стор. 477, 8⁰.

12. **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН: Хмари,** повість, з передмовою Василя Верниволі, стор. XI+477.

13. **ФРАНКО ІВАН: Основи суспільности,** повість, із переднім словом Василя Верниволі, стор. 304, 8⁰.

14. **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, ІВАН: Кайдашева сім'я,** повість, повне видання, з передмовою Василя Верниволі, з портретом Нечуя, стор. 234, 8⁰.

15. **ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР: Записки Кирпатого Мефістофеля,** роман, стор. 314, 8⁰.

Крім того, друкуються або готовляться до друку повісти П. Келлєра (Син Агари, Зима), Кнута Гамсуна (Редактор Лінґе), Рабіндраната Тагора (Дім і світ) і инші.

92. **Яричевський С.,** Княгиня Любов, драма.
93. **М. Вовчок,** Сон, Одарка, Чари, Ледащиця.
94—98. **Лепкий Б.,** Начерк іст. україн. літер., книжка II.
99. **М. Вовчок,** Інститутка.
100—103. **Антонович В.,** Коротка історія Козаччини.
104. **Аверченко,** Гуморески.
105. **Барвінок Г.,** Русалка.
106—107. **Лепкий Богдан,** М. Шашкевич (Літературні характеристики укр. письменників, II), з ілюстр.
108—110б. **Куліш П.,** Чорна Рада (повість), з ілюстраціями, з вступом і поясненнями Б. Лепкого.
111. **Толстой Л.,** Полонений на Кавказі, правд. подія.
112—113. **Берґзон Ан.,** Вступ до метафізики.
114. **Франс Анатоль,** Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.
115—120. **Барвінський Олександер,** Спомини з мого життя, II.
121—123. **Кобилянська О.,** Земля I, повість.
124—126. **Кобилянська О.,** Земля II, повість.
127—128. **Шов Б.,** Цезар і Клеопатра, драма.
129. **М. Вовчок,** Не до пари, Два сини й инші оповід.
130—134. **Маковей О.,** Заліссє, повість.
135—139. **Кониський Ол.,** У гостях добре, дома ліпше, повість.
141—142. **Федькович Ю.,** Довбуш, траґедія.
143—144б. **Федькович Ю.,** Оповідання.
145. **Гринюк Лесь,** Весняні вечері, новелі.
147. **Федькович Ю.,** Так вам треба, фарс.
148. **Федькович Ю.,** Як козам роги виправляють.
149—149а. **Шевченко Т.,** Музика, повість.
150. **Кропивницький М.,** По ревізії, комедія в 1 дії.
151—151а. **Шевченко Т.,** Артист, повість.
152—153. **Карпенко-Карий,** Бурлака, драма.
154. **Бобикевич О.,** Настоящі, комедія в 1 дії.
155—156. **Шевченко Т.,** Гайдамаки, поема.
157. **Федькович Ю.,** Люба́—згуба, повість.
158. **Шніцлер Артур,** Ляйтнант Ґустль, новеля.
159—160. **Левицький-Нечуй Ів.,** Пропащі, повість.
161. **Кобилянська Ольга,** Битва, нарис.
162. **Підмогильний В.,** В епідемічному бараці, нарис.
163. **Кобилянська Ольга,** Природа, новеля.
164—165. **Плятон,** Оборона Сократа, переклав В. Кміцикевич.
166—167. **Карпенко-Карий,** Житейське море, комедія.
168—170. **Єфремов С.,** М. Коцюбинський (Літер. характер. укр. письм., III).
171. **Маркс Карл,** Наймана праця й капітал.
172—173. **Мирний Панас,** Лихі люде, повість.

К. Г. РЕДЕР, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦҐУ.

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 24 05 13 002 5